MASARYKOVA UNIVERZITA
FAKULTA SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
KATEDRA POLITOLOGIE

Srovnávací analýza politických systémů zemí Střední Asie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Signature Not Verified
Digitally signed by Pavel Uhl
Date: 2006.12.04 00:22:17 CET
Reason: jsem autorem
Location: Praha

PRAHA 2006 PAVEL UHL

Masarykova Univerzita
Fakulta sociálních studií
Katedra politologie

Katedra: politologie
Obor: politologie
Studium: magisterské pětileté
Školní rok: 2000/2001
Semestr: podzimní

Srovnávací analýza politických systémů zemí Střední Asie

diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Jan Holzer, Ph.D.
Zpracoval: Pavel Uhl
Praha 2001

© Pavel Uhl

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny.

V Praze 8. ledna 2001

……

OBSAH

OBSAH **IV**
ÚVOD **VI**

I. O STŘEDNÍ ASII OBECNĚ **1**
a. Metodologická poznámka 1
b. Vymezení regionu a zkoumaného předmětu 2
c. Historický vývoj regionu 3
Doba předsovětská 3
Doba sovětská 4
d. Etnická charakteristika regionu 7
e. Geopolitický charakter regionu 8
f. Raisons d'etat? 10
g. Společné předpoklady vývoje jednotlivých států po rozpadu SSSR 12
h. Sféry odlišností 12

II. O JEDNOTLIVÝCH ZEMÍCH **14**
a. Metodologická poznámka 14
1. Kazachstán **14**
a. Charakteristika země 14
b. Politická obec a její segmenty 15
c. Rámec faktických pravidel politického života 17
d. Systémy zprostředkování zájmů 20
e. Ideová výbava 25
f. Hospodářský systém 27
g. Mezinárodní aspekty 29
h. „Citlivé" aspekty 30
i. Obecná charakteristika politického systému 31
2. Kyrgyzstán **32**
a. Charakteristika země 32
b. Politická obec a její segmenty 32
c. Rámec faktických pravidel politického života 34
d. Systémy zprostředkování zájmů 37
e. Ideová výbava 45
f. Hospodářský systém 46
g. Mezinárodní aspekty 48
h. „Citlivé" aspekty 48
i. Obecná charakteristika politického systému 50
3. Tádžikistán **51**
a. Charakteristika země 51
b. Politická obec a její segmenty 51
c. Rámec faktických pravidel politického života 53
d. Systémy zprostředkování zájmů 55
e. Ideová výbava 58
f. Hospodářský systém 59
g. Mezinárodní aspekty 61
h. „Citlivé" aspekty 62
i. Obecná charakteristika politického systému 63
4. Turkmenistán **64**
a. Charakteristika země 64
b. Politická obec a její segmenty 64

c. Rámec faktických pravidel politického života 65
d. Systémy zprostředkování zájmů 68
e. Ideová výbava 69
f. Hospodářský systém 71
g. Mezinárodní aspekty 73
h. „Citlivé“ aspekty 74
i. Obecná charakteristika politického systému 75
5. Uzbekistán 75
a. Charakteristika země 75
b. Politická obec a její segmenty 76
c. Rámec faktických pravidel politického života 77
d. Systémy zprostředkování zájmů 80
e. Ideová výbava 82
f. Hospodářský systém 84
g. Mezinárodní aspekty 85
h. „Citlivé“ aspekty 86
i. Obecná charakteristika politického systému 87

III. ZÁVĚRY 88
1. Typologie středoasijských politických systémů 88
a. Kritéria 88
b. Organické uspořádání 88
c. Otevřenost politického systému 89
d. Legitimační řetězce 90
e. Dynamika versus statika 91
f. Stabilita versus nestabilita 91
g. Hledání státní rezóny 92
h. Směr a mechanizmus vývoje 92
2. Faktory konstituování a vývoje středoasijských politických systémů 94
a. Faktory nevýznamné 94
b. Faktory významné 95
c. Důsledky vývoje 97
d. Faktory sporné 98
3. Paradigmata a perspektivy vývoje Střední Asie a jednotlivých zemí 98
a. Paradigmata vývoje 98
b. Perspektivy vývoje 99

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY VII
INTERNETOVÉ ODKAZY IX

ÚVOD

Střední Asie je region, který je v české politologii, publicistice a obecném kulturním povědomí zcela opomíjený. Jediný, kdo se jím v českém prostoru v minulosti alespoň trochu zabýval, byl Julius Fučík, který doposud nevymizel ani z povědomí obyvatel Střední Asie. Serióznější novější zpracování tematiky středoasijského regionu z hlediska vnitřní logiky jeho politických obcí v české literatuře chybí. Jediná diplomová práce věnovaná tomuto tématu na katedře politologie FSS MU se zabývá především Uzbekistánem. Je až zarážející, že region, který má s Českou republikou společnou historickou zkušenost, je zcela mimo její zájem. Tato okolnost mi znemožnila na navázat na již vykonanou práci, což přirozeně vedlo ke snížení odborné laťky, kterou jsem se při práci snažil dodržet. Práci jsem psal veden snahou o komplexní pohled na problematiku a o nové pohledy. Nemá být obecně platným, nýbrž jedním z možných pohledů. Vzhledem k rozsahu není ani možné, abych bral v úvahu všechny možné způsoby, jakými lze pojednávanou látku zkoumat.

Velmi děkuji vedoucímu práce za vedení a pomoc, které významně překračovaly běžnou míru odborné podpory. Děkuji těm, kteří mi pomohli s obstaráváním podkladů, a zároveň se jim omlouvám, že míra použití obstaraných podkladů neodpovídá úsilí, které při jejich obstarávání vynaložili. Zvláštní dík patří Martě, která práci četla a pomohla mi odstranit mnoho jejích nedostatků. Děkuji za trpělivost všem, kteří budou práci číst.

p. ů.

I. O Střední Asii obecně

a. Metodologická poznámka

Předmětem zkoumání této práce je Střední Asie, respektive politické systémy jejích zemí. Těžištěm práce je pak jejich podoba v devadesátých letech dvacátého století. Srovnáváme-li změnu prvků nějaké množiny v čase a jejich povahu, je třeba brát v úvahu charakteristiku oněch prvků, jejich společné i odlišné vlastnosti a vnější vlivy. Celek je více než jen pouhý součet množin či jejich prvků, součástí celku jsou i souvislosti. Z důvodů praktických obsahuje úvodní kapitola popis regionu jako celku včetně údajů, které mají význam zejména pro pochopení kontextu. Zpravidla jsou to informace, které se týkají výchozí situace vývoje politických systémů zemí, o nichž práce pojednává.

Negativním vymezením úvodní kapitoly budou zejména ty informace, které se týkají pouze jednoho ze zkoumaných prvků a nemají význam pro popis výchozího stavu a srovnání výchozí situace jednotlivých zemí.

Metodologicky vzato je politický systém jev, který je závislý na vnějších i na vnitřních činitelích. Při snaze pochopit povahu konstituování a vývoj takového jevu je třeba vzít v úvahu relevantní skutečnosti jako charakter politické obce, její obecné a politické tradice, přírodní podmínky, vnější vlivy a vzájemné interakce těchto skutečností. Tato analytická práce je rozdělena na část popisnou, která bere v úvahu všechny nikoliv relevantní, ale potenciálně relevantní skutečnosti a snaží se je přehledně utřídit a katalogizovat, a část analytickou, která se snaží vyvodit z popisu závěry zejména ve formě souvislostí a zákonitostí, popřípadě perspektiv. Metoda v politologii běžnější, tj. analýza s referenčními odkazy, není pro daný předmět zkoumání vhodná vzhledem k obecně málo rozšířenému povědomí o zkoumané látce. Kritický čtenář by nemohl posoudit, zda jsou vzaty v úvahu relevantní údaje či nikoliv. Z těchto důvodů jsem tedy volil metodu běžnou spíše pro historický výzkum.

b. Vymezení regionu a zkoumaného předmětu

Střední Asie je pojem, který nebyl nikdy jasný. I v současné době probíhá v odborných kruzích, zejména mezi politology uvažujících v geopolitických dimenzích, diskuse o územní platnosti tohoto pojmu. Pro účely studia politických systémů jednotlivých zemí si vystačíme s prostým výčtem: Kazachstán, Kyrgyzstán, Uzbekistán, Tádžikistán a Turkmenistán. Tento výčet si přesto zaslouží vysvětlení. Pojem Střední Asie (popř. střední Asie) je z kulturního

hlediska podobně nejasný jako pojem střední Evropa. K výše citovaným zemím by slušelo ještě přiřadit severovýchodní Írán, Afghánistán a čínskou severozápadní provincii Sin-ťiang. Stejně tak není úplně přirozené ke střední Asii počítat severozápadní Kazachstán. „Kulturnímu" pojetí střední Asie se také blíží geopolitické pojetí pojmu Střední Asie. Geopolitika, zejména britská, ovšem někdy koketuje s myšlenkou vnímat Střední Asii jako podkapitolu Středního východu, a to zejména kvůli významné blízkosti Íránu, který je v tomto smyslu významným činitelem středoasijského regionu[1].

V předsovětské éře se středoasijský region nejčastěji nazýval Turkestán. V dobách Sovětského svazu se začal používat pojem Střední Asie (Средная Азия) jako označení pěti výše uvedených sovětských středoasijských republik, kdežto pro zeměpisné označení bez ohledu na státní hranice a politické skutečnosti se vžil pojem Centrální Asie (Центральная Азия)[2]. Politické souvislosti mezi sovětským středoasijským regionem a jinými nesovětskými středoasijskými zeměmi se od dob konsolidace sovětské moci výrazně oslabily a region pěti zemí fungoval jako součást Sovětského svazu.

V současné době je oněch pět zemí skupinou států, která vykazuje mnoho společných znaků, jež vycházejí z velmi podobné předsovětské a sovětské dějinné anamnézy. Pro účely srovnávací studie není vhodné k nim přiřazovat jakoukoliv jinou zemi, ať už postsovětskou nebo mimosovětskou. Od roku 1990 však hraje demografický, politický a hospodářský život jiných zemí, a to jak postsovětských tak nesovětských zemí, významnou roli v ovlivňování života jednotlivých středoasijských postsovětských zemích. Tyto faktory je ale třeba brát spíše jako vnější činitele narozdíl od vzájemného působení stejných skutečností mezi jednotlivými pěti zeměmi. Podobné postavení vnějšího činitele získaly i události v jiných postsovětských zemích a politické kroky těchto zemí. Specifickou roli hraje v tomto ohledu Ruská federace, která je stále jeden z nejvýznamnějších vnějších činitelů, ačkoliv její vliv postupně slábne. V žádném případě ji však nelze zařazovat do kategorie původních středoasijských činitelů, jakkoliv je ve středoasijské prostoru významná[3].

Zmiňované státy tvoří dosud poměrně kompaktní celek. Nikoliv díky vzájemné podobnosti, ale díky tomu, že jsou jasně vymezeny proti jiným státům, a to zejména z důvodů

[1] Langer, Alexander: *Poslední tažení na jih*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1995.

[2] Мирошников, Л. И.: *Геополитические и геостратегические регионыв Азии: географические границы, наименование и проблемы терминологии (Средная Азия, Каспий и Закавказье.* In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 49 – 78.

[3] Langer, Alexander: *Poslední tažení na jih*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1995. Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 7-31.

historických, majících svůj původ převážně ve dvacátém století.

Ze zeměpisného hlediska je sovětská Střední Asie jasně vymezena. Na západě je ohraničena Kaspickým mořem, na jihu a na východě pásem hor. Jihovýchodní část je hornatá a je oddělena pásem velehor, které lze překročit pouze na několika málo místech. Pouze na severu nejsou její hranice příliš jasně vymezeny. Kazašská step jen pozvolna přechází v sibiřskou tundru.

Zeměpisný reliéf Střední Asie je různý: stepi, pouště, polopouště, hory a obdělávatelná půda, které je ovšem málo. Nejvíce zemědělsky plně využitelné půdy se nachází na území dnešního Uzbekistánu. Zemědělsky nejvýznamnějším a také nejhustěji osídleným místem Střední Asie je Ferganská dolina. Ve střední Asii nejsou téměř žádné lesy využitelné pro těžbu dřeva. Podnebí je zcela kontinentální. Střední Asie je jako celek bohatá na přírodní bohatství, zejména ropu a zemní plyn a barevné kovy. Rozmístění těchto statků v prostoru je velmi nerovnoměrné.

Těžiště této práce bude spočívat zejména ve zkoumání jednotlivých politických systémů pěti středoasijských států, jejich srovnání a nástinu nezbytných souvislostí.

c. Historický vývoj

Doba předsovětská

Středoasijská oblast se vždy nacházela na křižovatce zájmů a cest. Na východě ležela Čína na jihu Perská říše. Střední Asie byla vždy obydlena, nikdy ji však neobývalo etnicky jednotné obyvatelstvo. Střední Asie byla místem setkávání různých kmenů a kultur, které spolu navzájem soutěžily, popřípadě se ovlivňovaly. Na jejím území se nikdy nevytvořil stát, který by dlouhodobě charakterizoval středoasijský region. Nejvíce se tomuto cíli blížila Timurova říše ve středověku. O politický vliv na středoasijském území se snažilo v různých dobách mnoho okolních státních útvarů: Čína, Persie, Arabská říše, Osmanská říše, Ruské impérium a jiné. Během novověku bylo typické, že ve středoasijském prostoru existovalo více menších státních útvarů se střídavou dominancí různých impérií. Poslední na řadu přišlo Ruské impérium, které získávalo postupně svůj vliv během devatenáctého století a na přelomu devatenáctého a dvacátého století jej definitivně upevnilo.

Obyvatelstvo bylo ve Střední Asii vždy národnostně nevyhraněné a etnicky velmi různorodé. Jako politická organizace vždy převládala kmenová, popřípadě klanová struktura. Počet různých kmenů či klanů se pohyboval v desítkách. Ve vztahu k veřejnosti se obyvatelstvo zpravidla neidentifikovalo s žádnou konkrétní státností. Pro mnohé byl jednotícím a

identifikačním znakem islám. Ke konci devatenáctého století, kdy převládl ve Střední Asii ruský vliv, byl islám v Turkestánském prostoru společným a částečně jednotícím znakem téměř všeho neslovanského obyvatelstva.

Doba sovětská

Sovětský vliv se definitivně upevnil na území Střední Asie během dvacátých a počátkem třicátých let dvacátého století. Mírou upevnění nové sovětské moci nebyla kontrola území, která se příchodem sovětů nezměnila oproti dřívější carské suverenitě, ale kontrola společenských vztahů a struktur. Nejméně problematické v tomto ohledu bylo dnešní území Kazachstánu, které bylo již kolonizováno poměrně vysokým počtem Rusů. Nejobtížnější bylo získat kontrolu nad dnešním územím Tádžikistánu, Kyrgyzstánu a jižním územím Turkmenistánu. Tradiční klanové a kmenové struktury se pasivně ale účinně bránily novému modelu sovětské moci. Ta poměrně snadno získala kontrolu nad obyvatelstvem v nížinách, ale horské zemědělské a pastevecké obyvatelstvo bylo nezávislé na zbytku společnosti, a proto se velmi pomalu podrobovalo novému řádu. V hraničních oblastech Sovětského svazu, zejména na hranicích dnešního Tádžikistánu a Turkmenistánu, hrál roli také kontakt s vnějším nesovětským světem, který přetrvával dlouhá léta po upevnění sovětské moci.

Ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století byly postupně vytvořeny svazové republiky. Tomuto procesu předcházelo vytvoření několika zprvu částečně autonomních republik v hranicích odlišných od současných. Tyto přechodné státní útvary více kopírovaly předsovětské státní a správní jednotky než současné státní hranice. Jejich názvy jsou z dnešního hlediska matoucí. Kupříkladu Kazašská SSR se původně jmenovala Kirgizská SSR a až posléze byla přejmenována na Kazašskou, zatímco dnešní Kyrgyzstán byl od Kazašské SSR delimitován a nazván Kirgizskou SSR[4].

Na přelomu dvacátých let a třicátých let probíhala násilná kolektivizace, která byla úspěšná až na některé kyrgyzská a tádžická území. V období stalinských represí, které se dotkly i Střední Asie, plnil středoasijský region roli „depozitáře“ jednotlivců, skupin a národů, kteří přicházeli do Střední Asie do vyhnanství či v důsledku nuceného transferu obyvatelstva. Tím se demografické prostředí Střední Asie značně zpestřilo. V období poválečném se totéž opakovalo. Přisunutým (přihnaným) národem byli zejména Němci.

Ke konci třicátých let byly také dotvořeny hranice pěti středoasijských republik. Hranice byly vedeny bez úvahy o fungování republik jako přirozených celků. Národní identity nebyly vyhraněné a příslušnost k jednotlivým republikám daná místem pobytu nebyla významná.

[4] Odlišný pravopis reflektuje odlišný přepis z Ruštiny a Kyrgyzštiny; srovnej „Kirgizie“ a „Kyrgyzstán“.

Mnohem významnější byla již zmíněná regionální či kmenová příslušnost. Republikové hranice ovšem nerespektovaly ani etnografické hranice mezi úplně odlišnými etniky jako Tádžikové a Uzbeci. Převažující muslimská identita měla být nahrazena novou sovětskou identitou.

Po válce, na přelomu padesátých a šedesátých let, začíná ve Střední Asii masivní budování průmyslu, velkých zemědělských amelioračních projektů a dopravní infrastruktury. Rovněž se začíná s budováním intelektuální a vojenské infrastruktury. Všechny tyto procesy mají za následek mimo jiné příliv ruských elit, které plní roli odborných kádrů. Celá struktura zemědělství, průmyslu a dopravy je budována jako součást Sovětského svazu. Od zbytku Sovětského svazu se Střední Asie liší tím, že se vše zbudovalo od nuly v poválečné sovětské budovatelské éře. Pobaltí mělo vlastní struktury, které byly vytvořeny ještě v dobách samostatnosti jeho států. V Rusku (Velkém, Malém a Bílém) byly základy průmyslu a dopravní struktury položeny ve třicátých letech. A na Kavkaze přece jen tvůrci průmyslu a infrastruktury respektovaly zeměpisné podmínky jeho rozdělení a možností včetně již vybudovaných hospodářských struktur, i když kavkazský vývoj byl částečně podobný středoasijskému. Nikoliv tak ve Střední Asii. V dobách Sovětského svazu byla středoasijská ekonomika vybudována jako součást jednoho velkého kolosu, který měl vazby zejména na Rusko, ale i na zbytek SSSR (Svaz sovětských socialistických republik).

V rámci sovětského plánu zemědělské výroby byly zhotoveny rozsáhlé zavlažovací systémy, které ze středoasijských řek zavlažovaly rozsáhlé oblasti, kde se pěstovala bavlna a jiné plodiny. Nejvýznamnější byly dva zavlažovací systémy: oblast zavlažování z řek, které tečou do Aralského moře, a zavlažovací systém v jihovýchodní části Střední Asie, který využíval vodu z pohoří Ťan-Šan a Pamír. Součástí druhého systému je rovněž Ferganská dolina.

Sovětská moc sebou přinesla vzestup gramotnosti, vzdělanosti a demografické změny ve prospěch měst. Po hospodářské výstavbě, která začala přinášet své plody v sedmdesátých letech, se zdálo, že společenský a hospodářský život v regionu je stabilizován. Rovněž demografické změny, které probíhaly od třicátých let, probíhaly postupně.

Střední Asie byla díky svým zeměpisným a společenským podmínkám místem, které svádělo ekonomy a politiky tvořící plány národního hospodářství k různým experimentům a to sociálním, zemědělským, ale i vojenským. Namátkou lze jmenovat stavby nových sídlišť uprostřed pouště, již jmenované zavlažovací systémy, ale i pokusy pěstovat pampelišky (smetánka lékařská) na nezměrném prostoru za účelem výroby kaučuku. Smutnou kapitolou je i jaderná střelnice v severovýchodním Kazachstánu poblíž Semipalatinsku.

V osmdesátých letech se objevil další problém sovětské společnosti, kterým byla korupce. Středoasijský region jí byl zasažen více než jiné oblasti Sovětského svazu. Sovětská

moc se snažila tento problém řešit. Nejvíce, alespoň podle sovětských médií, byla korupce rozšířena v Uzbekistánu. Řešení, kterého se snažila sovětská moc dosáhnout zejména represí, nebylo moc účinné. V té době se také začaly vytvářet základy struktur, které připomínaly organizovaný zločin. Začínají se vytvářet základy obchodu s narkotiky.

Období perestrojky a glasnosti nalézá ve středoasijském prostředí jen mírnou odezvu. To znamená nijak zvlášť vroucí přijetí ani výrazný odpor. Nejvyšší republikové stranické struktury se k perestrojce stavily zpravidla s tichým odporem a fakticky pasivně bránily jejímu intenzivnímu prosazování. V té době se také dostávala k moci nová generace politiků místního původu. Tito politici měli často za sebou zkušenost v celosovětských stranických strukturách a po „zkušené" v Moskvě zaujímali nejprve významné funkce v aparátech republikových stran a později jedny z nejvýznamnějších, aby se staly vůdčími osobnostmi nově vzniklých států v devadesátých letech.

Události přelomu let osmdesátých a devadesátých let zastihují středoasijský region nepřipravený[5].

d. Etnická charakteristika regionu

Střední Asie je osídlena třemi základními etnickými nadskupinami. Turkickým obyvatelstvem, perským obyvatelstvem a slovanským obyvatelstvem. Turkické a perské obyvatelstvo je v zemi stabilně usídleno od středověku. Slovanské osídlení je dílem ruské kolonizace, která probíhala v druhé půli novověku až do současnosti. Etnické nadskupiny se dále dělí na různé skupiny národů a pronárodů, mezi kterými funguje různá subjektivní diferenciace. Celý katalog etnik je pak doplněn různými národními exogenními menšinami, které se objevily ve Střední Asii během dvacátého století. Turkické národy jsou zastoupeny Kazachy, Uzbeky, Kyrgyzy a Turkmeny, perskou skupinu reprezentují Tádžikové a Slovany zejména Rusové, ale nezanedbatelně i Ukrajinci. Poměr jednotlivých skupin je různý. Slované jsou nejvíce zastoupeni v Kazachstánu, dále pak sestupně v Kyrgyzstánu, Turkmenistánu, Uzbekistánu a Tádžikistánu. Mezi jednotlivými středoasijskými zeměmi, které spolu hraničí, hraje vždy roli vztah vzájemně „vyměněných" menšin, který je někdy etnograficky a politicky velmi významný. Podíl slovanského obyvatelstva se v posledních letech díky postkoloniální

[5] K celému historickému vývoji viz zejména: Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; vždy úvodní odstavce kapitol, str. 201, 242, 277, 312 a 360. Dále viz: kolektiv: *Československá encyklopedie*, Academia, Praha, 1985; heslo Sovětský svaz. Také viz: Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 7-22.

reemigraci významně snížil. Tento jev byl nejsilnější v Tádžikistánu.

Demografickou strukturu ovlivňuje po celá devadesátá léta významně čínská imigrace, která je stále intenzivnější. Ta lze dále rozlišovat na „ryze čínskou“ imigrace a „čínskou turkickou“ imigraci. Nejvíce je tímto jevem zasažen Kyrgyzstán, v jehož východní části žijí národní menšiny, které jsou identické s menšinami na druhé straně kyrgyzsko-čínských hranic. Nezanedbatelný je tento jev i v Kazachstánu, kde je imigrační tok z Mongolska rovněž patrný.

Je třeba poznamenat, že ve Střední Asii stejně jako v jiných postsovětských zemích žijeje nezanedbatelné procento lidí, kteří neumí původní jazyk své etnické komunity, ale pouze ruštinu. Tito „*homines sovietici*“ žijí především v Kazachstánu, ale i ve větších městech dalších zemí. Ruština je v celém středoasijském regionu nejrozšířenějším jazykem, i když se její postavení v různých zemích liší. Koncept úplnosti rozšíření ruštiny narušují v poslední době již zmínění imigranti z nesovětských zemí.

Tradičně usídlené obyvatelstvo Střední Asie, tedy národy, které žily ve Střední Asii již v předsovětské době, se organizačně dělí do klanů, které mají různou podobu. Některé klany nemají ani etnicky podmíněnou příslušnost. Klanová struktura zpravidla historicky odrážela organizační potřeby obyvatelstva podle převládajícího typu obživy. Sovětské moci se nepodařilo klanové společenské struktury zrušit nebo jinak významně potlačit. V některých oblastech se dokonce významná stranická místa obsazovala podle klanového klíče[6].

e. Geopolitický charakter regionu

Střední Asie je z geopolitického hlediska významným regionem. Po rozpadu SSSR vzniklo ve středoasijském prostoru částečné mocenské vakuum, jehož vyplnění není ještě zcela dokončeno. Celý region se nachází mezi Ruskem, Čínou, Íránem, a Afghánistánem. Už jen tato skutečnost svědčí o pluralitě vlivů. Ze vzdálenějších zemí se snaží o politický vliv zejména Turecko, hospodářsky jsou zainteresovány ekonomicky významné státy jako Japonsko, Německo a Spojené státy.

Pro region je geopoliticky charakteristické bohatství nerostných surovin, zejména ropy a zemního plynu, ale i neželezných kovů a diamantů. Region je nejvýznamnějším světovým producentem bavlny. Vzhledem k hospodářskému dědictví není region hospodářsky samostatný, a je tedy i významným odbytištěm spotřebního zboží i technologií. Zeměpisné umístění předurčuje region k významné tranzitní roli. Tuto úlohu již měl v dávných dobách, kdy přes něj vedla Hedvábná stezka. Pod stejným názvem se od poloviny devadesátých let dvacátého století

[6] K etnické charakteristice viz zejména: CIA: *The World Factbook 1990 – 2000*. CIA, Washington, 2000. Dále: kolektiv: *Československá encyklopedie*, Academia, Praha, 1985; heslo Sovětský svaz.

buduje obchodní koridor, který by měl plnit podobnou roli, tj. funkci obchodní spojnice mezi Čínou a Evropou, popřípadě Blízkým Východem. V současné době nejsou dostatečně vybudovány dopravní tepny. Zejména plynovody, ropovody, železnice a silnice. Stejně tak není definitivně rozhodnuto kudy povedou a kdo je bude financovat. V úvahu přichází více variant. Některé zvýhodňují Ruskou federaci, jiné Írán. Existuje i varianta vývozu ropy a zemního plynu východním směrem přes Čínu do dalších asijských zemí[7].

Region je také středem pozornosti a zájmů velmocí z hlediska bezpečnostního. Blízkost Afghánistánu a místní konflikty jsou dobrým argumentem pro přítomnost ruských vojenských sborů. V některých zemích je situace nestabilní a možnost ozbrojeného konfliktu není zcela vyloučená. Takový konflikt by však měl z výše uvedených hospodářských důvodů negativní vliv na celé své okolí. Svoji kontrolu se tedy snaží maximálně uplatňovat Ruská federace, která plně zajišťuje ostrahu vnějších hranic Společenství nezávislých států.

Krátce po rozpadu SSSR se Ruská federace nijak významně nesnažila o udržení svého vlivu ve Střední Asii a její vliv postupně klesal. Ovšem od nástupu pragmatičtější politiky v Kremlu v roce 1994 se snaží Ruská federace svůj vliv maximálně obnovit. Vliv této velmoci ovšem již nedosáhl předchozí síly. Nedosáhl ani intenzity, kterou by Ruská federace očekávala. Nastalé mocenské vakuum je ještě nenaplněné a mocenská konstelace je zatím nevyvážená. Hlavními adepty vlivu jsou Írán a Turecko. Turecko má ve středoasijském regionu ambice získat politický vliv, ale jeho hlavní úspěchy jsou v oblasti spolupráce na poli kultury, popřípadě v hospodářské oblasti[8]. Také Íránu se nedaří získat jiný než hospodářský vliv.

Na závěr zbývá poznamenat, že geopolitické souvislosti a mezinárodní vztahy jsou ve středoasijském prostoru zvlášť významné, protože mají větší vliv na politické systémy daných státu. Tento fakt je zejména důsledkem toho, že vzhledem k minimálním domácím státním tradicím je utváření charakteru státu více ovlivněno mezinárodní politikou než v jiných zemích, které jsou hodnotově vyhraněné. To se totiž o středoasijských státech nedá s čistým svědomím prohlásit[9].

---

[7] Морозова, М. Ю. : *Природные ресурсы как фактор региональной интеграции в Центральной Азии*. In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 39 – 49.

[8] Уразова, Е. И.: *О характере экономических связей между Турцией и тюркскими республикыми СНГ*. In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 111 – 129.

[9] Viz zejména: Белокреницкий, В. Я.: *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье как современные геополитические регоины*. In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 13-31. Langer, Alexander: *Poslední tažení na jih*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1995. Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a*

f. Raisons d'état?

S geopolitickým vakuem souvisí již zmíněný problém státní doktríny. Vznik nových států nebyl totiž spojen s žádným politickým, etnickým nebo náboženským emancipačním vývojem. Středoasijské republiky vznikly spíše jako nechtěné děti vývoje moskevských událostí v srpnu a na podzim roku 1991. Některé státy sice již dříve přijímaly své deklarace nezávislosti, suverenity či podobné dokumenty, ale tato skutečnost spíše kopírovala tehdejší sovětský úzus. Postupem času si nově vzniklé státy osvojily některé státní ideje, ale je otázkou, do jaké míry je tento jev trvalý a zda státní doktríny přežijí funkční období (popřípadě život) politiků a politických elit, které je prosadily. Společenský konsensus, který státní ideje podporuje, je navíc někdy více než pochybný. V tomto ohledu se na pozadí geopolitické a mezinárodní situace odehrává jakýsi dialog, jehož obsahem je charakter státu. Jednotliví aktéři mezinárodních vztahů totiž fungují i jako vzory a propagátoři svých politických, kulturních, popřípadě společenských vzorců chování a uspořádání. Zmíněné geopolitické vakuum je tedy doprovázeno i jistým ideovým vakuem. Přebírání modelů má dvě stránky: politickou a hospodářskou. V tomto ohledu existují tři základní politické modely a tři základní hospodářské modely. Ačkoliv se zdá, že je většina systémů konsolidována, je z hlediska dlouhodobé perspektivy tento dojem z výše uvedených důvodů více či méně zdánlivý.

Tři politické vzory by se v čisté formě by se daly nazvat: pluralitně demokratický, nacionálně autoritářský a islámský. Je samozřejmé, že žádná z uvedených státních doktrín nemůže v žádné zemi zcela převládnout. Spíše je třeba pozorovat, do jaké míry se daný vliv či vlivy uplatnily. Pluralitně demokratický model je ve Střední Asii asi v nejslabší pozici. Je nepochybné, že z hlediska nominální příslušnosti a ústavní deklarace je to model nejvýznamnější, nejčastější a nejakceptovanější, ale politická praxe jednotlivých zemí je v tomto ohledu vzdálena psaným právním textům, popřípadě deklaracím jednotlivých politiků. Ani toto ovšem neplatí úplně: kupříkladu Turkmenistán ani netvrdí, že je pluralitní demokracií.

Pluralitní model politického systému představuje ve Střední Asii z hlediska vzorů a příkladů Západ, Turecko v to nepočítaje, ale v praxi a nejvýznamněji paradoxně Ruská federace. Ani Západ, ale ani Ruská Federace nefungují jako přímí exportéři politického systému. Můžeme tedy hovořit o dobrovolném kopírování politických principů. Skutečnost je taková, že politické síly, které jsou propagátory pluralitního systému, jsou zpravidla v úplné nebo velmi významné menšině.

Dalším významnou možností ideové výbavy státu je islamizmus. Tento vzor by mohly

integrace zemí postsovětského prostoru. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 7-31.

zprostředkovat středoasijským republikám ve velmi různých verzích Írán a Afghánistán. Afghánistán nemá ve Střední Asii žádný významný politický vliv, v úvahu tedy přichází íránská varianta, která se ovšem nikde ve Střední Asii významně neuchytila ani jako alternativa. Významnější je působení některých islámských menšinových směrů, zejména vahabistů, jejichž kořeny sahají do Saudské Arábie. Islamizmus jako politická doktrína není v žádné zemi politickou alternativou, která by se výrazně prosadila, ale v některých zemích je to alternativa velmi živá, ač establišmentem velmi potlačovaná.

Poslední a nejživější politickou doktrínou je autoritářský nacionalizmus. Původ této doktríny je třeba hledat zejména v Turecku. Ač Turecko samo je dnes v mnoha ohledech blíže demokracii, jeho vliv je založen na historickém příkladu. Vliv Turecka je spojen s jeho snahami získat vliv ve Střední Asii prostřednictvím šíření panturkických myšlenek, které měly ohlas zejména v kulturní sféře.

Čína, která je také významným geopolitickým hráčem v dané oblasti, neoslovila žádné středoasijské politické síly a nenabídla Střední Asii žádný politický model. K dialogu různých doktrín je třeba poznamenat, že mezinárodní a geopolitická situace slouží zejména ke zprostředkování jednotlivých modelů, jejich další život je mnohem závislejší na vnitřních podmínkách toho kterého státu.

Co se týče modelů národního hospodářství, je jejich prosazení zejména rozhodnutím stávajících elit. Jejich výběr je tedy ve vztahu k výše uvedenému ideovému směřování spíše sekundární. Déle je nutné si uvědomit, že se váží více na transformaci, respektive na postoji ke zděděnému hospodářskému modelu a nikoliv na cílový stav. Základní tři možnosti jsou model liberalizačně konsolidační, model postupně transformační a model konzervační.

Liberalizačně konsolidační model, který spočívá v rychlé hospodářské liberalizaci a následné konsolidaci, je zejména ruským vzorem. Model postupně transformační je převzat zejména z Číny a model konzervační je domácího (snad sovětského předperestrojkového) původu. Stejně jako ideové katalogy jsou i hospodářské modely jen modely a konkrétní národní hospodářské politiky jsou vždy kombinací jejich, popřípadě dalších, prvků.

Jiné hospodářské modely, jejichž státy nositelé mají v regionu své zájmy, jako Írán, Turecko a další, účinně nenabídly varianty národního hospodářství, které by se účastnily soutěže o své uplatnění. To se nestalo kvůli zmíněnému úzce pojatému transformačnímu pojetí a nikoliv cílově pojaté hospodářské politice.

g. Společné předpoklady vývoje jednotlivých států po rozpadu SSSR

Pět nových středoasijských států mělo některé společné znaky, kterými se obecně

významně odlišovaly od jiných postsovětských republik.

a) Žádný z nově vzniklých států neměl státní tradici, na kterou by mohl přirozeně navázat.
b) Žádný z nově vzniklých států neusiloval vážně o svoji novou státnost.
c) V žádném z nově vzniklých států neexistovala do okamžiku jeho vzniku relevantní emancipační nebo jakákoliv jiná opoziční politická alternativa (se slabou výjimkou Tádžikistánu, v případě Uzbekistánu a Turkmenistánu šlo spíše o jevy související s perestrojkou ke konci osmdesátých let dvacátého století).
d) Celý region a jeho politické elity byly více či méně indiferentní k perestrojce.
e) Ve všech středoasijských zemích žije etnicky smíšené obyvatelstvo.
f) Státní hranice nových republik nejsou výsledkem historického vývoje ani žádného konsensu.
g) Ve všech středoasijských zemích byla jednostranná skladba národního hospodářství, které bylo zasaženo korupcí.
h) Podobné možnosti jako v hospodářské oblasti měly nové státy v oblasti bezpečnostní politiky, zejména při budování obraných systémů a armád.

Zmíněné body významně determinovaly následující vývoj všech pěti středoasijských republik.

h. Sféry odlišností

Kromě zmíněných společných znaků charakteristických pro výchozí pozici je vhodné zmínit odlišné vlastnosti a podmínky vývoje. Mezi ně patří zejména:

a) V každé zemi převládá jiný tradiční systém organizace společnosti. V některých zemích převládají tradice stepního pastevectví (Kazachstán), jinde pouštního polonomádského života (Turkmenistán), někde je společnost založena na horském pastevectví a zemědělství (Kyrgyzstán, Tádžikistán), v jiné oblasti je významně vyvinutá městská kultura (Uzbekistán, Tádžikistán), popřípadě klasické zemědělské nížinné struktury (Uzbekistán, částečně Turkmenistán a Kazachstán). Ačkoliv se demografická struktura jednotlivých zemí významně měnila, jsou tyto okolnosti významné pro posouzení funkce jednotlivých společenských segmentů ve společnosti.

b) V každé zemi je odlišná míra eroze tradičních struktur. V různých zemích a oblastech je různá míra narušení tradičních společenských struktur a vazeb. V zásadě platí, že míra eroze závisí na délce ruské kolonizace a zeměpisné přístupnosti. V centru je vyšší než na periferii. Jednotlivé země by podle míry sovětizace následovaly v tomto pořadí (počínaje nejsovětizovanější): Kazachstán, Uzbekistán, Turkmenistán, Kyrgyzstán a Tádžikistán.

c) Ačkoliv jsou všechny země etnicky „vícesložkové“, jejich složení jsou velmi různá.

d) Jednotlivé země mají velmi odlišné přírodní podmínky, rozlohou počínaje, reliéfem a podnebím konče.

e) Odlišné jsou i přírodních zdrojích nerostných surovin v jednotlivých zemích.

Se znalostí těchto odlišností nabude posuzovatel dojem, že jako vyvážený celek může fungovat středoasijský region *en bloc*; jednotlivé země ovšem nikoliv. Tento závěr lze vztahovat na kulturní a hospodářský život, na politický život v omezené míře.

Při pohledu na společné a odlišné vlastnosti jsou možnosti a meze srovnávací analýzy politických systémů středoasijských zemí zjevné.

II. O jednotlivých zemích

a. Metodologická poznámka

Při popisu jednotlivých zemí jsem volil jednotnou strukturu popisu politického systému. Veden jsem byl zejména metodologickými požadavky na komparatistiku, tj. přípravou podmínek pro srovnávací analýzu[10]. Struktura popisu je rozdělena na pojednání o jednotlivých aspektech, které jsou izolovány. Důvodem je především přehlednost. Pro popis samotných politických systémů jsem zvolil strukturu pravidla – subjekty – jejich ideje. Studie zahrnuje i kapitolky informující o dalších potenciálně relevantních skutečnostech, popřípadě projevech systému. Pojednání o „citlivých" aspektech je pak výjimečné tím, že více než jiná pojednání je relativní ke poměrům dané země. Tento postup umožní srovnání z hlediska charakteru politického zřízení, protože i charakter nejvýznamnějších problémů může napovědět o stavu, ve kterém se politický systém nachází.

Vzhledem k předchozímu úvodu a zvolené metodě nelze zabránit tomu, že se některé informace pro úplnost opakují. Země jsou uváděny v abecedním pořadí.

1. Kazachstán

a. Charakteristika země

Kazachstán je největší středoasijskou zemí, která zaujímá ve Střední Asii více než dvě třetiny její rozlohy. Jeho rozloha je 2 717 300 km^2. Tento nesmírný prostor je ale obydlen necelými 17 miliony obyvatel, což činí Kazachstán druhou nejlidnatější zemí po Uzbekistánu. Nejdelší hranici má Kazachstán na severu s Ruskou federací. Dále hraničí s Čínou, Kyrgyzstánem, Uzbekistánem a Turkmenistánem. Na západě má přístup ke Kaspickému moři. Země je z větší části pokryta stepmi, které jsou zejména na severu částečně obdělávatelné. Na větší části stepí je možné provozovat pouze pastevectví. Další úrodné oblasti se nacházejí v podhůří na jihovýchodě země a v okolí Aralského jezera. V Kazachstánu, stejně jako v celé Střední Asii, prakticky nejsou lesy využitelné pro těžbu dřeva. Na jihovýchodě a východě země jsou vysoká pohoří, která tvoří jeho přirozenou hranici. Jinde nemají hranice geografickou

[10] Říchová, Blanka: *Komparativní metoda v politologii*. In: Říchová, Blanka a kol.: *Komparace politických systémů I.* VŠE, Praha, 1997; str. 6 – 30.

oporu.

Země je bohatá na přírodní bohatství, zejména na ropu, zemní plyn, uhlí, železné a neželezné rudy, široké spektrum barevných kovů a uran. V současné době jsou přírodní podmínky ovlivněny ekologickými katastrofami v okolí Aralského moře a bývalé jaderné střelnice na severovýchodě země u města Semipalatinsk. Tyto katastrofy mají za následek výrazné zhoršení zdravotního stavu obyvatelstva a vysokou toxicitu (radioaktivitu) prostředí, která znemožňuje, popřípadě ztěžuje život na rozsáhlých územích[11].

Hlavní městem Kazachstánu je Astana[12].

b. Politická obec a její segmenty

Kazachstán je etnicky nejsmíšenější zemí Střední Asie zemí a a na jeho území nejvyšší podíl nepůvodního koloniálního obyvatelstva. Konkrétně to znamená, že obyvatelstvo tvoří podle posledních statistik 46% Kazachů, 34% Rusů, 5% Ukrajinců, 3% Němců, 2,5% Uzbeků, 2% Tatarů a 7% jiných národností (Ujguři, Židi, Korejci apod.). Samotná skladba ukazuje, že v zemi neexistuje etnická absolutní většina. Podíl slovanského obyvatelstva se blíží podílu kazašského. Tento stav ještě doplňuje skutečnost, že podle statistik je kazaština mateřštinou 40% obyvatel, tedy méně než je procento Kazachů, kdežto ruština je jako první jazyk (nejzvládnutější) v zemi rozšířenější. Rusky mluví jako alespoň druhým jazykem téměř celé obyvatelstvo, kdežto kazaština je jiným národům, ale i procentu Kazachů, prakticky neznámá. Poměr slovanského obyvatelstva je ve městech vyšší než na venkově, ale jejich nepoměr je menší než v jiných zemích Střední Asie. Tato skutečnost je způsobena zejména tím, že ruská imigrace do Kazachstánu započala ve větším měřítku již v devatenáctém století a její integrace je z hlediska rozmístění obyvatel pravidelnější. Poměr kazašského obyvatelstva se za posledních deset let zvýšil a nadále se bude zvyšovat. Tento trend způsobila poměrně silná reemigrace rusofonního obyvatelstva zpět do Ruska, popřípadě jiných republik bývalého Sovětského svazu. Od sedmdesátých let je navíc patrný rozdíl mezi ruskou a kazašskou natalitou, z nichž kazašská je vyšší.

Samotné kazašské obyvatelstvo je sice rozděleno do hord či klanů, ale je na rozdíl od jiných středoasijských zemí v tomto ohledu indiferentní. I tato skutečnost je dílem

[11] CIA: *The World Factbook 2000, Kazakhstan*. CIA, Washington, 2000.

[12] Bývalé hlavní město je Almaty (rusky Alma-Ata). Jako nové sídlo byl vybrán Celinograd a nové město bylo postaveno uprostřed stepi. Město bylo přejmenováno na Akmola, což byl název blízké vesnice. V kazaštině to znamená bílá mohyla a jeden z možných překladů je i hrobka pro bílé. Proto bylo hlavní město opět přejmenováno, tentokrát na Astana, což kazašsky znamená „hlavní město“.

dlouhodobého a soustavného tlaku ruských a později sovětských úřadů, který sahá do poloviny devatenáctého století. Obyvatelstvo se začalo sedentarizovat již v průběhu devatenáctého století. Pokud hraje klanová příslušnost roli, projevuje se spíše v hospodářské sféře. K jisté míře renesance příslušnosti k jednotlivým hordám došlo v první polovině devadesátých let, ale nikdy nedosáhla tak velké míry jako v jiných středoasijských zemích. Systém klanů je tedy spíše subsystémem než systémem segmentarizace společnosti. Významný je také fakt, že tradiční kazašské obyvatelstvo nevytvářelo nikdy městskou, ale pastevecko-zemědělskou kulturu. Založení a budováni měst je z historického hlediska dílem spíše Rusů.

Poměr venkovského a městského obyvatelstva je ve prospěch venkova větší než je v průmyslových zemích běžné. Na středoasijské poměry je ale obyvatelstvo urbanizovanější a proces urbanizace stále trvá. Z hlediska územního uspořádání státu jsou sever, severozápad a bývalé hlavní město Alma-Ata osídleny větším podílem slovanského obyvatelstva než zbytek země.

Příslušnost k náboženství není v kazachstánské společnosti podstatná[13]. V tomto ohledu je jak slovanské, tak turkické obyvatelstvo nábožensky velmi vlažné. Ve společnosti ani neexistuje významná politická síla, která by se snažila uplatňovat islamistické myšlenky v politice. Pokud mluvím o politické síle, mám tím na mysli i síly, které se snaží o uplatňování politického vlivu jakýmikoliv, tedy i nekonvenčními prostředky, bez ohledu na to, zda je zbytek politického systému akceptuje jako legitimní politické síly nebo nikoliv.

Dominantní *cleavage* v kazachstánské společnosti je nepochybně etnická. Je vedeno tak, že rozděluje rusofonní, zpravidla slovanské obyvatelstvo na straně jedné a turkické, zpravidla kazašské obyvatelstvo na straně druhé. Jiné *cleavages* jako práce *versus* kapitál, periferie *versus* centrum a podobně sice v kazachstánské společnosti existují, ale nejsou příliš významné, i když se někdy částečně kryjí s etnickou *cleavage*. Stejnou roli hraje i *cleavage* konzervativní *versus* reformní, které rozděluje společnost podle vztahu k novému a starému establišmentu. Ani tato *cleavage* není příliš významná. Podobnou roli hraje „ekologistická“ *cleavage*, která se vyprofilovala díky dvěma zmíněným ekologickým problémům.

Celá společnost prošla za posledních necelých deset let kazachstánské samostatnosti vývojem politického složení, který spočíval zejména v odchodu části rusofonního obyvatelstva a poklesu jeho podílu. Kromě toho se stejně změnil poměr Kazachů a Slovanů ve složení elit, a to mocenských a bezpečnostních, ale i hospodářských. Nejrezistentnější jsou vědecké elity.

[13] Adjektivum „kazachstánský, -á, -é“ je převzato z ruštiny a představuje příslušnost ke Kazachstánu bez ohledu na kazašství, pojem „kazašský, -á, -é“ znamená příslušnost je etnické či jazykové entitě; srovnej „казахский, -ая, -ое“ a „казахстанский, -ая, -ое“. Stejnou dualitu pojmů používám v případě všech dalších středoasijských zemích a jejich dominantních etnik.

V tomto ohledu došlo ke změně zejména díky odchodu části ruské společnosti. Motivy odchodu slovanského obyvatelstva jsou často smíšené a mají ekonomické a obecně deprivační pozadí[14].

c. Rámec faktických pravidel politického života

Nejvyšší sovět Kazašské sovětské socialistické republiky přijal v intencích rozpadu Sovětského svazu dne 25. října 1991 Deklaraci nezávislosti. Dne 16. prosince téhož roku přijal zákon o nezávislosti Republiky Kazachstán. Patnáct dní po té, co byl prezidentem zvolen dosavadní předseda Nejvyššího sovětu Kazašské SSR (sovětská socialistická republika) Nursultan Nazarbajev. V zemi byl zachován dosavadní systém politických orgánů, který vzešel z reforem perestrojky. Byl založen na většinovém principu a jednomandátových okrscích. V roce 1993 byla přijata ústava, která stanovila základní rámec výkonu moci a politických práv. Parlament měl být podle ní volen podobným způsobem jako doposud, měl být ale menší. Systém byl pojat jako prezidentský, respektive semiprezidentský. Prezident neměl možnost podle ústavy z roku 1993 jednokomorový parlament rozpustit a stejně tak neměl zákonodárnou moc. Podle představ prezidenta měl být parlament zejména podle jeho slov parlamentem profesionálním (pracovním oproti parlamentu proslovů). Roli prozatímního parlamentu plnil zmíněný Nejvyšší sovět zvolený v roce 1990 podle perestrojkového volebního systému (dvoukolová volba v jednomandátových volebních okrscích).

V zemi byly samotným prezidentem zaváděny politické reformy, které měly za cíl zavést do praxe požívání svobody slova, tisku, politického a občanského sdružování apod. Dosavadní nejvyšší sovět byl spíše konzervativní a prezident se ve srovnání s ním jevil jako politický liberál. Do voleb v roce 1994 se kazachstánská společnost politicky pluralizovala. V zemi se objevilo mnoho politických sil, sdružení apod. Politický systém nekladl překážky jejich vzniku a činnosti. Totéž platilo o šíření politických a jiných idejí. Výjimku v tomto ohledu tvořil krajní kazašský nacionalizmus.

V roce 1994 byl zvolen nový parlament, který více odrážel politické složení společnosti. Vzhledem k velmi širokému spektru, které obsahoval, se nový parlament choval jako celek dost divoce, alespoň podle představ prezidenta. Postupem času blokoval všechny jeho návrhy zákonů a snažil se maximálně omezovat prezidentovy politické představy. Jednou dokonce donutil prezidenta, aby odvolal vládu, kterou jmenoval. Parlament sám neměl vyhraněnou politickou orientaci, byl spíše konglomerátem sil, které měly společného nepřítele – prezidenta.

[14] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 201 an. CIA: *The World Factbook 2000, Kazakhstan*. CIA, Washington, 2000.

Pro upřesnění pestrého složení parlamentu cituji namátkou: kazašští i ruští nacionalisté, konzervativní komunisté, odpůrci privatizace, představitelé různých zájmových skupin apod[15].

Konflikt mezi parlamentem a prezidentem vyvrcholil na jaře roku 1995. Nazarbajevovi se státoprávně neřešitelný konflikt mezi parlamentem a prezidentem spočívající v nemožnosti efektivně vládnout, se kterým ústava nepočítala, podařilo vyřešit protiústavním rozpuštěním parlamentu. Následně svolal orgán, který pojmenoval Lidové shromáždění. Tento orgán neměl oporu v ústavě a byl orgánem *ad hoc*. S jeho pomocí sestavil Nazarbajev novou ústavu a vypsal dvě referenda. V jednom nechal lid přijmout novou ústavu a ve druhém si nechal prodloužit mandát do roku 2000. Obě referenda dopadla výrazně ve prospěch prezidenta a jeho krok politicky a právně ratihabovala.

Nová ústava zavedla režim čistě prezidentský. Parlament byl koncipován jako dvoukomorový. Dolní komora (*Мажилис*) je volena podle většinového dvoukolového systému ve volebních okrscích, které mají zhruba stejný počet obyvatel. Každé dva roky je zvolena polovina poslanců, kterých je dohromady 67. Horní komora (*Сенат*) je sestavena dvěma senátory za každý z dvaceti samosprávných celků (devatenácti oblastí a Alma-Aty). Senátoři jsou voleni nepřímo místními zastupitelstvy. Dalších sedm senátorů je jmenováno prezidentem. Bývalí prezidenti se stávají doživotními senátory a doplňují počet oněch sedmi prezidentských senátorů, který tímto klesá.

Funkce vlády není fakticky závislá na parlamentu, ačkoliv ústava stanoví, že jednotliví členové vlády jsou parlamentu odpovědní a po dvoutřetinovém vyjádření nedůvěry oběma komorami musí prezident vládu odvolat. Prezident může v tomto případě parlament rozpustit. Vládu jmenuje prezident na návrh jejího předsedy, kterého jmenuje prezident bez návrhu se souhlasem parlamentu. Je-li souhlas odepřen opakovaně, může prezident parlament rozpustit.

Parlament tedy plní roli především kontrolní, rozpočtovou a zákonodárnou. V oblasti zákonodárství si konkuruje s prezidentem, který má pravomoc vydávat dekrety. Kromě toho má prezident suspenzívní veto, které je přehlasovatelné dvěmi třetinami členů každé z komor. Některé kroky jako jmenování vedoucích nepodřízených ústředních orgánů státní správy, jako je centrální banka, prokuratura a podobně, činí prezident se souhlasem parlamentu[16].

Snahou prezidenta tedy bylo parlament pouze omezit a případné neřešitelné střety naprogramovat tak, aby vedly k jeho vítězství. V roce 1995 byl zvolen nový parlament, který se složením podobal parlamentu zvolenému v roce 1994, ale byl „umravněnější“. Za zavedením bikameralizmu je třeba vidět zjevnou snahu o oslabení parlamentu jako instituce.

[15] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the March 7, 1994 Parliamentary Election in Kazakhstan*. Vypracováno pracovníky komise, Alma-Ata, Kazachstán, 1994.

[16] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 278.

Nadále systém nezaznamenal závažnější změny s výjimkou rozšíření počtu poslanců dolní komory o deset. Těchto deset poslanců je voleno proporčním způsobem v celostátním volebním obvodu. To znamená, že v zásadě dále fungoval pluralitní systém, politické svobody a volná soutěž o politickou podporu s krajními výjimkami kazašských nacionalistů. Skutečnost ovšem je, že orgány, které jsou na základě politické soutěže ustaveny, mají omezenou pravomoc. Mezinárodní organizace, které začaly věnovat Kazachstánu soustavnější pozornost, zaznamenaly při posledních volbách v roce 1999 snahy státních orgánů omezovat volnou soutěž politických sil. Tato okolnost je spíše výsledkem soustavnějšího sledování než výrazné změny kazachstánského prostředí. V zásadě jsou tyto jevy v kazachstánské politické praxi běžné a na poměry Střední Asie nijak výjimečné. Jiné oblasti uplatňování politického vlivu, kupříkladu vliv odborů, jsou velmi omezeny, popřípadě omezovány výkonnou mocí. Prezident Nazarbajev byl s přehledem znovuzvolen v roce 1999. Parlament po posledních volbách změnil ústavu tak, že zrušil omezení, které stanovilo že tatáž osoba může být zvolena pouze dvakrát za sebou prezidentem, a jeho funkční období prodloužil na sedm let a zrušil horní věkový limit sedmdesáti let[17].

K doplnění celého systému sluší poznamenat, že místní samospráva, která je dvoustupňová, tj. na úrovni oblasti a rajónu, je v celém systému koaličně blíže prezidentu než centrální zastupitelský sbor a prezident se o ni často politicky opírá. Tento skutečnost je institucionálně podepřena i funkcí místních představitelů samosprávných oblastí, jež jmenuje prezident a do jejichž pravomoci spadá plnění úkolů státní správy, která je s výkonem samosprávy spjata. Přenesený a samostatný výkon samosprávy je v souladu se sovětskými tradicemi institucionálně zajišťován stejným aparátem. Totéž platí i o společných zájmech a politických cílech. Parlament v celostátním srovnání obliby institucí požívá malé důvěry. Moc soudní, na jejímž vrcholu stojí Nejvyšší soud, nemá v zemi významnější politickou roli. Ústavní soud byl zrušen přijetím poslední ústavy. Do té doby neplnil prakticky žádnou roli[18].

d. Systémy zprostředkování zájmů

V Kazachstánu existuje volná soutěž politických stran. V počátečním období politické

[17] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on Kazakhstan's Parliamentary Elections October 10, 1999.* a také: *Report on Kazakhstan's Presidential Election January 10, 1999*. Vypracováno pracovníky komise, Alma-Ata, 1999.

[18] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Democratization and Human Rights in Kazakhstan*. U. S. Government Printing Office, Washington, 1999. Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 201 – 242.

demokratizace v první polovině devadesátých let zakládaly občané politické subjekty v Kazachstánu velmi živelně a spontánně. Vznikalo mnoho stran, které pokrývaly široké politické, ale i zájmové spektrum. Některé strany měly odborové nebo i ekologické zaměření. Problematika životního prostředí je v Kazachstánu aktuální díky dvěma již zmíněným problémům: Aralskému moři a Semipalatinské jaderné střelnici. Celý stranickopolitický systém prošel od vzniku samostatného Kazachstánu trojími volbami, během kterých zaznamenal některé proměny.

Dosavadní komunistická strana, ze které vzešel i tehdejší a stávající prezident Nursultan Nazarbajev, se pokusila o transformaci v socialistickou stranu. Pokus se sice podařil, ale vzniklá strana byla především etnicky ruská. Po dalším pokusu se až napotřetí podařilo založit stranu, jejíž politická návaznost na komunistickou stranu je sice slabší, ale má nejsilnější postavení ve společnosti. Cílem transformace komunistické strany byla totiž politická strana, která by převzala dominantní postavení ve společnosti jako strana typu *catch-all*. Touto stranou se stala Strana lidové jednoty Kazachstánu v čele s Nursultanem Nazarbajevem, která se stala dominantní politickou stranu Kazachstánu a toto postavení jí vydrželo dodnes.

Další významnou politickou stranou se v první polovině devadesátých let stala Konfederace oborových svazů Republiky Kazachstán zastřešující politická platforma odborů spíše sovětského typu, tedy s centralisticky pojatým řízením. Odborová strana zastává spíše vyhraněnější názory k hospodářským otázkám jako privatizace a liberalizace a radikální postoje ve vynucování práv pracujících. Tato strana je v permanentním rozporu s vládnoucím establišmentem.

Kromě toho získaly v prvních volbách v roce 1994 významnější zastoupení ještě čtyři politické subjekty. V prvé řadě to byl Lidový kongres Kazachstánu, který se snažil být rovněž *catch-all* party, ale opíral se zejména o střední a vyšší vrstvy jako inteligence, podnikatelé, umělci apod. Tato strana měla intelektuální nádech. Dále to byla již zmíněná Socialistická strana Kazachstánu a také Unie zemědělců Republiky Kazachstán, která je spíše zájmovou skupinou a jejím prioritním cílem byla ochrana zemědělců v procesu privatizace. A konečně s velmi slabou podporou uspělo Společenské slovanské hnutí Soulad etnicky ruská nacionalistická strana.

Zastoupení v parlamentu získalo dalších šest stran po jednom poslanci a 62 poslaneckých míst bylo obsazeno nezávislými kandidáty. Poslanecký mandát se také podařilo obhájit čtyřiceti poslancům bývalého Nejvyššího sovětu Kazašské SSR, kteří nebyli nijak politicky organizovaní. Z údajů je zjevné, že se v roce 1994 nevytvořil regulérní systém politických stran. Mnoho stran mělo charakter zájmových skupin, přičemž ani větší klasické

politické strany neměly jasný politický program. Zarážející je i vysoký počet nezávislých poslanců, popřípadě parlamentně neorganizovaných poslanců, zpravidla bývalých poslanců nejvyššího sovětu. Nezávislých poslanců bylo 62 a bývalých poslanců 40; dohromady 61% všech poslanců.

V následujících volbách, které se konaly po rozpuštění parlamentu o rok později v roce 1995, již po změně politického systému a snížení počtu poslaneckých mandátů na 75, se změnilo obsazení stran, zejména těch menších. Významně ovšem klesl počet parlamentně neorganizovaných poslanců, a to na 29%. V obsazení se jako zásadní jevila skutečnost, že ze systému vypadli sice proruští, ale umírnění socialisté a nastoupili konzervativní komunisté. Novým objevem se stala Demokratická strana Kazachstánu, která získala 12 mandátů. Tato strana se vyprofilovala jako středová s důrazem na sociální otázky a ostrým vystupováním proti vládnoucím strukturám.

Mezi druhými volbami v roce 1995 a třetími volbami v roce 1999 došlo v Kazachstánu k přeskupování politických stran, které znamenalo zejména sloučení Strany lidové jednoty s několika dalšími subjekty, jehož výsledkem byla Republikánská strana Vlast. Slučování proběhlo rovněž mezi stranami, které měly blízko k zemědělské problematice a které vytvořily Agrární stranu. Výsledek voleb v roce 1999 pak znamenal, že největšího úspěchu dosáhla

strana / počet mandátů v roce:	1994	1995	1999
Strana lidové jednoty Kazachstánu	33	24	-
Konfederace oborových svazů Republiky Kazachstán	11	5	-
Lidový kongres Kazachstánu	9	1	-
Socialistická strana	8	-	-
Unie zemědělců Republiky Kazachstán	4	5	-
Společenské slovanské hnutí Soulad	4	-	-
Organizace veteránů	1	-	-
Unie mládeže Kazachstánu	1	3	-
Demokratický výbor pro lidská práva	1	-	-
Sdružení právníků Kazachstánu	1	1	-
Mezinárodní veřejný výbor "Aral-Asie-Kazachstán"	1	-	-
Kongres zaměstnavatelů Kazachstánu	1	1	-
poslanci dosavadního Nejvyššího sovětu KSSR	40	-	-
Demokratická strana Kazachstánu	-	12	-
Komunistická strana	-	2	3
Sociální hnutí Semipalatinsk	-	1	-
Nadace na podporu obětí přírodních katastrof	-	1	-
Lidová strana spolupráce	-	1	1
Inženýrská akademie Kazachstánu	-	1	-
Obnovení Kazachstánu	-	1	-
Republikánská strana Vlast	-	-	23
Občanská strana Kazachstánu	-	-	13
Agrární strana	-	-	3
Nezávislí	62	14	33
Celkem	177	75	74

Republikánská strana Vlast, která obsadila o jedno křeslo méně (23), než její nejvýznamnější předchůdce, tedy Strana lidové jednoty. Agrární strana dosáhla tří mandátů, stejně jako komunisté, kteří si tím o jedno křeslo polepšili. Oproti posledním volbám byl největší změnou úspěch Občanské strany Kazachstánu, které se podařilo získat 13 mandátů. Tato strana je faktickým zástupcem zájmů představitelů průmyslu, zejména těžebního. Ve svém programu klade důraz na roli sociálního státu v zabezpečení rodiny.

V posledních volbách se tedy úspěšně účastnily tři strany, které získaly více než jeden mandát. Počet parlamentně neorganizovaných poslanců stoupl na 45%. V přiložené tabulce je vidět vývoj stranickopolitického systému v číslech:

Obecně se ke stranickopolitickému vývoji dá poznamenat, že jej ovládají dvě tendence. Na jedné straně zpřehledňování spektra a na straně druhé přesun od stran, které se podobají zájmovým skupinám, ke stranám, které více odpovídají stranám s komplexním programem.

Vzhledem ke krátkému vývoji a jeho dosavadní dynamice lze stěží určit typ a formát kazachstánského stranickopolitického systému. Patrně nemůže být pochyb, že je v Kazachstánu systém více stran. Vzhledem k ústavněprávnímu rámci neexistuje nutnost vytvářet stabilní koalice, což situaci rovněž ztěžuje. Fakticky se dlouhodobější koalice nevytváří. V tomto ohledu je systém atomizovaný. Nejvíce se bude asi blížit Kazachstánský model systému převládající strany. Je brzy na činění závěrů po tak krátké době. Zvláštní charakteristickým znakem stranickopolitického systému je vysoký počet parlamentně neorganizovaných poslanců, který stranickopolitický systém jako celek oslabuje a snižuje jeho význam.

Stranickopolitický systém Kazachstánu je zvláštní také tím, že nejvýznamnější *cleavage* v zemi reflektuje velmi slabě. Čistě kazašské či čistě ruské strany jsou nacionalistické malé strany, které nemají zastoupení. Celý systém byl budován především tak, aby skutečně společnost nerozděloval, ale integroval. Faktické zprostředkování zájmů jednotlivých etnických komunit tedy probíhá spíše prostřednictvím jednotlivých poslanců a jejich skupin. Rusové jsou zvoleni zejména v oblastech s převládajícím ruským vlivem. V žádném případě nejde o organizovaný systém zprostředkování etnických zájmů.

V rámci celého politického systému je stranickopolitický subsystém slabý. To způsobují ústavní pravidla, která jednoznačně preferují prezidentskou formu vládnutí. Síla stranickopolitického systému souvisí s tím, že stranickopolitický systém nereflektuje etnické rozdělení společnosti.

Kromě stranickopolitického systému existují v Kazachstánu ještě dva systémy zprostředkování zájmů: systém zájmových skupin a rezidua klanového, respektive hordového rozdělení kazašské části společnosti.

Systém zájmových skupin, které se dají rozdělit na hospodářské, ekologické a politické, je poznamenán tím, že se musel emancipovat od stranickopolitického systému. Doposud je tento systém velmi slabý. Jak odbory, tak zástupci ekonomických zájmů, popřípadě zájmů ekologických, nemají v zemi významnější postavení. To platí o všech shodně na nejnižší a střední úrovni. Způsoby, jakými se snaží státní struktury někdy zakročovat kupříkladu vůči lidskoprávním nebo odborovým organizacím bývají předmětem kritiky mezinárodních organizací a svědčí o jejich slabém postavení a akceptaci systémem jako celkem.

Výjimkou je špička systému hospodářských zájmových skupin. Tento systém se ovšem na nejvyšší úrovni kryje se zájmy subjektů mezinárodních vztahů a má geopolitický rozměr.

Hordový a klanový subsystém zprostředkování zájmů, který funguje v rámci kazašského etnika, se fakticky projevuje ve střední podnikatelské vrstvě. Příslušnost ke stejnému klanu či hordě je důvodem k větší vzájemné důvěře při navazování obchodních vztahů. Vzhledem k obecně nízké úrovni podnikatelské morálky je přirozené, že se klanové vztahy privilegují. V jiných oblastech nemá klanový a hordový subsystém výraznější relevanci. Potomci klanové a hordové šlechty zastávají někdy kazašské nacionalistické pozice, které nemají výraznější společenskou podporu.

Celý systém zprostředkování zájmů jako celek je ještě ve fázi diferenciace. K současnému stavu je třeba poznamenat, že je jako celek slabý a plochý. Systém zájmových skupin není doposud ještě zcela emancipován od stranickopolitického systému. Jeho nejvýznamnější deficitem je absence rozměru, který by reflektoval etnickou strukturu společnosti. V současné době je totiž interetnický dialog značně divoký a jeho jediným stabilizujícím prvkem je politika prezidenta republiky, který se jej snaží minimalizovat a otupovat. Jeho integrační kapacita má ovšem své limity. Etnický deficit je jednou z příčin slabosti systému zprostředkování zájmů[19].

[19] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Political Reform and Human Rights in Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazachstan*. Vypracováno pracovníky komise, Washington, 1998. Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 201 – 242.

e. Ideová výbava

Kazachstán se formálně slovy své ústavy hlásí k takovým principům, ke kterým by se měl hlásit podle očekávání v euroatlantickém prostoru. V textu ústavy, dokonce v její preambuli, je přímo uveden pojem „občanská společnost“ (*гражданское общество*). V kazachstánském politickém prostoru je tento pojem redukován na kontradikci ke státu založenému na národním principu v etnickém slova smyslu[20].

Dále je podstatné, že je v ústavě deklarován světský charakter státu. Kromě běžných a v podstatě rutinních deklarací, jako právní stát, sociální stát, člověk jako nejvyšší hodnota apod., ústava deklaruje kazachstánský patriotizmus. Z jazykového obsahu ustanovení je zjevné, že kazachstánství má být hodnota nadřazená etnické příslušnosti. Rovněž použití slova patriotizmus svědčí o snaze vyhnout se pojmu, který by zaváněl etnickou příslušností.

Politická praxe špiček výkonné moci odpovídá zmíněným deklaracím. Tj. snaží se o budování státu, ve kterém je příslušnost ke státu hodnotou nadřazenou nad příslušností k jednomu z etnik žijících v Kazachstánu. V tomto ohledu existují na obou hlavních etnických křídlech okraje, které takto konsensuální stanoviska nezastávají a snaží se o iredentu na straně jedné nebo o dominanci většinového etnika na straně druhé. Stát se snaží tyto politické proudy více či méně potlačovat. Budování nové kazachstánské identity není ovšem zdaleka tak úspěšné jako dávné budování identity sovětské. Většina obyvatel je totiž k oběma alternativám současného nevyhraněného stavu laxní[21].

Proti světskému charakteru státu není v zemi významnější opozice, která by měla sebemenší oporu ve společnosti.

Z hlediska hodnotové osy pluralizmus a monokratizmus je v zemi formálně pluralitní systém, jehož účinnost je slabá. Těžiště moci spočívá totiž v rukách monokratického orgánu, který má přirozeně rovněž demokratickou legitimaci. V této souvislosti je zajímavé, že mezi politickými hodnotami uvedenými v ústavě nefiguruje pluralizmus, ale celospolečenský konsensus a politická stabilita. Ústava dokonce výslovně uvádí, že demokratickými metodami se mají řešit pouze ty nezávažnější otázky státního života, příkladmo pak jmenuje, že těmito metodami mohou býti hlasování v referendu, popřípadě v parlamentě. Za pozornost stojí skutečnost, že posledních prezidentských voleb se zúčastnilo 88,3% oprávněných voličů, kdežto parlamentních voleb se jich zúčastnilo pouze 62,6%.

Ve společnosti existuje opozice, která se snaží o pluralitnější politické uspořádání a která byla zastoupena i parlamentně od roku 1995 do roku 1999 v podobě strany Obnovení

[20] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 278.

[21] U. S. Department of State: *Kazakhstan 1999 Country report on Human Rights Practices*. Washington, 1999.

Kazachstánu. Blízko k tomuto politickému proudu mají nevládní organizace zabývající se lidskými právy, občanskými svobodami, svobodou slova a jinými na kazachstánské poměry obskurními disciplínami. Tomuto ideovému proudu sice věnují dost pozornosti západní média a mezinárodní organizace, nicméně v kazašském politickém prostředí je slabý. Společnost jako celek tíhne spíše ke stávajícímu modelu mocenského systému, ve kterém jsou prvky pluralizmu zastoupeny nepochybně, ale menšinově. Po posledních prezidentských a parlamentních volbách v letech 1999 a 2000 došlo ještě k upevnění centralistického a autokratického modelu vlády. Zvláštností zmíněného centralizujícího trendu je, že paralelně s ním významněji nestoupá obecně společensky sdílený pocit příslušnosti ke kazachstánskému politickému národu, což jsou jevy spolu související i ve společnostech mnohem méně demokratických, kupříkladu v bývalém SSSR. Zůstává ale otázkou jaké to může mít do budoucna konsekvence; viz též kapitola II. 1. h[22].

V oblasti hospodářské státní doktríny neexistuje ústavněprávní rámec. Fakticky se kazachstánský stát hlásí k principům tržního hospodářství. Podle svých deklarací politického charakteru zvolil Kazachstán čínský model transformace. To znamená, že reformy a privatizace probíhají velmi pomalu a velmi postupně. Tzv. čínskou volbu deklaroval Kazachstán ústy svého prezidenta explicitně. Ruský model liberalizace je kazachstánskými oficiálními kruhy odmítán jako nevhodný. Stát se ani do budoucna nehodlá zříci kontroly strategických podniků, zejména systémů těžby surovin a jejich prodeje.

V rámci politického a ideové spektra existují dvě alternativy této transformace. Jednou z nich je komunistický koncept plánovaného hospodářství, anebo naopak koncept liberálnějších reforem. Oba dva směry jsou velice slabé. V běžném politickém života jsou někdy uplatňovány požadavky na posílení nástrojů sociálního státu. Diskuse o nich ale nemají charakter rozpravy o hospodářské státní doktríně[23].

f. Hospodářský systém

Když vznikl Kazachstán jako samostatný stát, nebyl vůbec hospodářsky vybaven k životu samostatné hospodářské jednotky. Pokud se na jeho území nalézaly průmyslové celky byly, pojímány jako části řetězců, které se táhly přes celý Sovětský svaz. Brzy po rozpadu Společného státu začala postupně klesat vzájemná obchodní bilance Kazachstánu s ostatními

[22] Viz též: Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 201 – 242.

[23] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 22.

státy SNS a souběžně s tímto trendem nastal jeho hospodářský úpadek. Tento stav trvá do současnosti. Na hospodářském úpadku se negativně podepsal i demografický vývoj. Odchod části slovanského obyvatelstva znamenal citelné oslabení odborných elit a jejich struktur. Největší počet obyvatel, kteří odešli, byl v Kazachstánu usídlen kratší dobu. Mezi elitami převažovali kratší dobu usídlení Sověti. Ti, kteří byli v Kazachstánu usídleni po více generací, se strukturou vzdělání a společenským statusem lišili od kazašského obyvatelstva méně.

Kazachstán se po osamostatnění nijak nehrnul do hospodářských reforem. Oficiální koncepce dokonce hovořila o plánu na více desetiletí. V oblasti mikroekonomické se spoléhal zejména iniciativu jednotlivců a umožnil soukromé zemědělské hospodaření. Totéž provedl v oblasti drobného podnikání. Kazachstán zvolil pro privatizaci středně velkých průmyslových celků model kupónové privatizace, který byl podobný československému později českému vzoru. Těžiště privatizace fakticky spočívalo na privatizačních fondech, které akumulovaly většinu kupónového potenciálu kazachstánského obyvatelstva. Následný neúspěch, který spočíval v široce rozšířených hospodářských úpadcích privatizovaných podniků a s tím spojené korupci, způsobil velkou deziluzi obyvatelstva, která zapříčinila mimo jiné již zmíněný pád vlády v roce 1994. Svou roli sehrála i „akcionářská deziluze“ obyvatelstva.

Oblast, která je privatizací nejméně dotčena, je privatizace největších strategických podniků, zejména těžby surovin a uhlovodíků. Po dobu Sovětského svazu se těžební průmysl ve Střední Asii nijak zvlášť nebudoval, a proto se po rozpadu SSSR stala otázka těžby surovin jedním z možných hospodářských emancipačních odrazových můstků. Kazachstán je stále dovozcem surovin, ale jeho doposud nevyužívané zásoby jsou významným potenciálem. Problematická je otázka transportu surovin, která činí Kazachstán závislým na stávajících produktovodech, které vedou přes Rusko, jež nemá zájem o exportního konkurenta. Jiné možné cesty přes Kavkaz, popřípadě přes Írán, mají jiná geopolitická úskalí a není tedy jasné, zda se vyplatí do nich investovat. Optimisticky vypadá projekt ropovodu do Číny a následně do čínských terminálů, o který projevilo zájem i Japonsko. V současné době je Kazachstán spíše ve fázi enormních finančních investic, které se snaží přilákat v co největší míře. Konkrétní politika přílivu investic je ovládána snahou o pluralitní složení kapitálových investic z hlediska národnosti kapitálu. Silný příliv kapitálu do země nemá zatím významný vliv na hospodářskou situaci státu a je otázkou spíše budoucího zúročení. Stejně tak zatím nemá vliv na hospodářskou situaci obyvatelstva, která je dosti špatná.

Zemi sužují běžné transformační problémy jako vysoká strukturální nezaměstnanost, vysoká míra inflace, nízká produktivita práce, velmi špatná infrastruktura, vysoká korupce ve státní správě i hospodářské sféře apod. Nejproduktivnější hospodářský sektor je sektor služeb.

Jednotlivé vysoké transformační ukazatele jako inflace a pokles HDP se ve druhé polovině devadesátých let více či méně ustálily, významnější hospodářské oživení však ještě nenastalo. Již zmíněná oficiální „čínská“ reformní koncepce také počítá s hospodářským oživením za dlouhou dobu[24].

Ze strukturálního hlediska je problematický poměr mezi vývozem nerostných surovin a jejich zpracováním, který řadí Kazachstán mezi rozvojové země. Z hlediska pracovní síly je největším problémem její adaptace na tržní podmínky, která je velmi nízká ve srovnání s úrovní vzdělání, jehož struktura ovšem neodpovídá novým podmínkám. Dá se očekávat, že se stoupající adaptací bude produktivita práce stoupat spíše geometrickou než aritmetickou řadou.

Podle posledních statistik Evropské banky pro obnovu a rozvoj z podzimu 2000 zaznamenal Kazachstán v roce 1999 hospodářský růst a překonání ekonomické krize spojené s transformací[25].

g. Mezinárodní aspekty

Nový kazachstánský establišment se po rozpadu SSSR snažil maximálně udržet intenzitu mezinárodních vztahů, která by odpovídala obchodní a politické spolupráci z dob SSSR. Ke měnové odluce od Ruské federace se Kazachstán odhodlal až v roce 1993. Následně se snažil o udržení mezinárodních mechanizmů, které by maximálně zmírnily hospodářský dopad rozpadu státu. Kazachstán byl a je motivován k tomuto úsilí i přítomností ruské menšiny, která mezinárodní odcizení vnímá velmi citlivě. Na půdě SNS byl a je Kazachstán zastáncem principů delegace moci národních států na společné orgány, tedy supranacionality. Proti tomuto principu se vždy stavěla Ruská federace, která byla zastáncem principu intergovernementalizmu. Prezident Nazarbajev, který zcela dominantním určovatelem zahraniční politiky, se vždy obdivně vyjadřuje o Evropské unii a principech její integrace. V tomto ohledu je Kazachstán ve středoasijském, ale i postsovětském, prostoru výjimkou. Podobnou prointegrační politiku hájí Kazachstán i na poli jiných mezinárodních organizací, tedy i Středoasijské unie[26].

Kazachstán je motivován zejména tím, že více než jiné země v daném prostoru je zemí

[24] Морозова, М. Ю. : *Природные ресурсы как фактор региональной интеграции в Центральной Азии*. Акимов, *А. В.: Место Центральной Азии в мировом хозяйстве. Статистический анализ*. Obé In: Максименко, В. И. (о. р.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 13 – 49.

[25] Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn, 2000.

[26] Mezinárodní organizace hospodářského charakteru, která má fungovat jako platforma hospodářské spolupráce. Tato organizace není příliš funkční.

politická strana / počet mandátů	1995	2000
Sociálně demokratická strana	14	***
Jednota Kyrgyzstánu	4	***
Svaz demokratických sil (SDS)	***	4
Strana národní obnovy „Asaba“	4	-
Komunistická strana Kyrgyzstánu	3	15
Ata – Meken	3	1
Demokratická strana ErK	3	-
Republikánská strana	3	-
Demokratické hnutí Kyrgyzstánu	1	-
Agrární strana	1	-
Demokratická strana žen Kyrgyzstánu (SDŽ)	1	2
Agrární strana práce Kyrgyzstánu	1	-
Politická strana veteránů	-	2
Má vlast	-	1
Nezávislí	67	80
pozn.: *** znamená nástupnictví		

tranzitní a jeho hospodářské výsledky jsou do jisté míry závislé na propustnosti hranic, která je ve skutečnosti často závislejší na politické situaci než na mezinárodněprávních zárukách.

Chybou by bylo vnímat kazachstánskou zahraniční politiku jako jednostranně proruskou. Přesnější by bylo říci, že je integrativní a otevřená. V nastalém geopolitickém vakuu se Kazachstán chová velmi pragmaticky a kupříkladu udělováním licencí na těžbu ropy a jiných strategických surovin docílil, že v zemi jsou významně zainteresováni jak všechny lokální velmoci, tedy Rusko, Čína, Írán, Turecko, ale i jiné velmoci jako Spojené státy americké a země Evropské unie. Nicméně vztahy s Ruskou federací jsou přece jen privilegované. Jednou ze zahraničněpolitických priorit Kazachstánu je právě příliv investicí a budování dopravní infrastruktury.

Výlučnost vztahů s Ruskou federací má ovšem své limity. Kazachstán se přece jen snaží o minimální rovnoprávnost vztahů s Ruskou federací. Přílišný nátlak Ruské federace na Kazachstán, při kterém využívala existenci „své“ menšiny v sousední zemi, byl prezidentem Kazachstánu přirovnán k postupu Německa proti Československu ve třicátých letech. Kazachstán rovněž rezolutně odmítl možnost dvojího občanství pro ruskou menšinu. Zmíněná „nedorozumění“ pramení z vyrovnávání vztahů mezi bývalou metropolí a periferií. Je přirozené, že Ruská federace má doposud některé „koloniální manýry“ a že Kazachstán se těmto projevům brání.

V geopolitickém prostoru Střední Asie jsou v zásadě dvě možnosti, kde se bude nacházet přirozené těžiště regionu: Kazachstán (Astana) a Uzbekistán (Taškent). Každá odpovídá jinému zaměření regionu. První je charakteristická pro euroasijské pojetí, kdežto

druhá odpovídá Střední Asii jako regionu *sui generis*, který je izolovaný. Z mnoha vnitropolitických, ale i mezinárodně politických důvodů je Kazachstán motivován usilovat o prvou variantu[27].

Kazachstán je na středoasijské poměry výjimečný tím, že nemá zásadnější spory, které by se týkaly hranic popřípadě menšin u nich žijících.

h. „Citlivé“ aspekty

V kontextu kazachstánského politického systému jsou nejvýznamnější tři citlivější problémy. Prvním je postavení slovanské menšiny. Vztahy mezi slovanskou menšinou a turkickou většinou nejsou právně ani sociologicky institucionalizované. To může do budoucna způsobit problémy, protože stávající *modus vivendi* je garantován pouze současným vedením státu a nemá charakter společenské konvence. Dalším aspektem zmiňovaného problému je, že není dosud jasné, jestli se oba hlavní etnické segmenty společnosti rozbíhají nebo sbíhají. Doposud se zdá, že tato otázka není vyřešena ani na pozadí obecně akceptované koncentrace moci. Rozpor mezi centralizací a autokratizací na jedné straně a nestoupajícím pocitem příslušnosti ke kazachstánskému politickému národu na druhé straně je i limitou upevňujícího se centralizmu. Do budoucna se dá předpokládat, že kdyby se rozpor mezi těmito dvěma tendencemi prohluboval, tak by politický systém mohl zažít období snížené stability.

Dalším citlivým problémem jsou některé excesy státních orgánů při postupu proti politické opozici, zejména během voleb. Tento postup možná v některých ohledech překračuje hranici snesitelnosti, jejíž míra je dána akceptací autoritářského, leč demokratického režimu. Tímto mám na mysli takovou míru autoritativnosti, která ještě umožňuje plynulý vývoj k demokratičtějším formám vlády.

Třetím nejvýznamnějším problémem je, že v zemi neexistuje institucionalizovaná výměna elit. Tato okolnost může v budoucnu způsobit dost problémů. Pro zdůraznění statiky kazachstánských elit podotýkám, že současné mocenská elita je generačně podmíněná.

i. Obecná charakteristika politického systému

Kazachstán je zemí, která je kombinací prvků demokracie a stability, která je zajišťována autoritou a jasnými oktrojovanými hranicemi demokracie, která ještě nemá vyvinuty sebeomezující a sebezáchovné mechanizmy. Jeho vývoj jako celek zaznamenal

[27] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 22.

několik fází: uvolnění, pluralizace, konflikt, řešení (institucionalizace konfliktu), konsolidace a krystalizace. Celý vývoj je pak charakteristický tím, že udržel kontinuitu moci, mezinárodního postavení a reforem, byl prost extrémů a zohledňoval existenci slovanské menšiny. Její postavení má dva aspekty, destabilizující a stabilizující. Kdyby byl Kazachstán etnicky jednotný stát, ve kterém by neexistovala slovanská menšina, nepotýkal by se s těmi problémy, které s její přítomností souvisí. Systém jako celek se ale díky každodenní politice soužití drží v kategorii pluralitní a demokratické společnosti. Jak již však bylo naznačeno, je jmenovatelem této politiky soužití silná autorita. Jakou roli by sehrály jiné formy řešení konfliktů, se dá ztěží předpokládat. Možné jsou varianty od optimistických až po katastrofické. Jedinou nevýhodou současného stavu je, že nejsou záruky jeho přirozeného vývoje zejména s ohledem na osud současného kazachstánského vedení a elit. Na místě jsou tedy úvahy o jiných variantách řešení konfliktů.

2. Kyrgyzstán

a. Charakteristika země

Kyrgyzstán je druhá nejmenší země Střední Asie, která se nachází na východě Střední Asie. Od nejmenšího Tádžikistánu se ovšem rozlohou moc neliší. Jeho rozloha je 198 500 km^2. Kyrgyzstán je obydlen 4 685 230 obyvateli a je druhou nejméně lidnatou zemí Střední Asie před Turkmenistánem. Země hraničí s Čínou, Kazachstánem, Tádžikistánem a Uzbekistánem. Nejdelší hranice má s Kazachstánem a Uzbekistánem. V zemi se nachází několik uzbekistánských enkláv. Kyrgyzstán nemá přístup k žádnému vodnímu toku a dopravně využitelné vodní ploše. Jediná větší vodní plocha, jezero Isyk-Kul, která je vnitrozemní, je využitelné pouze esteticky, rekreačně a minimálně rybolovně.

Reliéf Kyrgyzstánu je převážně hornatý a z větší části hospodářsky nevyužitelný. Minimum země je využitelné zemědělsky, z větší části jako pastviny a částečně i jako orná půda (7%). Většina hranic je přirozeně určena horskými hřebeny s výjimkou jihozápadních hranic s Uzbekistánem a Tádžikistánem. Kyrgyzstán má minimální zásoby nerostných surovin, a to uhlí, plynu, ropy a neželezných kovů. Další nedostatkovou komoditou je voda, které je sice dost, ale vodní rezervoáry jsou přístupné i jiným okolním zemím, které je využívají. Jediná oblast, která je zemědělsky využitelná, je okolí města Oš na jihozápadě země na začátku Ferganské doliny.

Země je díky svému hornatému reliéfu členěna i vnitřně na několik celků, které jsou

navzájem hůře přístupné. Přirozené komunikační kanály pak jsou vedeny pouze epicentricky a nikoliv epiperiferiálně. Hlavní město je Biškek[28].

b. Politická obec a její segmenty

Kyrgyzstán je stejně jako jiné středoasijské země etnicky smíšená země. Dominantním etnikem jsou Kyrgyzové. Tento fakt doplňují další tři významné skutečnosti: existence postsovětské menšiny, existence hraničních menšin a rozdělení kyrgyzské většiny do klanů.

Postsovětské menšiny jsou standardně Rusové, Ukrajinci, Němci apod. Poměr postsovětských menšin se za posledních deset let snížil asi o 20% (asi o 4% celého obyvatelstva). V současné době tvoří obyvatelstvo Kyrgyzstánu asi z 18% Rusové, 2,5% Ukrajinci, 2,4% Němci a 12% příslušníků jiných národů. Ruské osídlení je velmi tradiční a již v roce 1926 bylo v zemi Rusů asi 11% celého obyvatelstva. Po druhé světové válce jich bylo dokonce 30% a poměr se však postupně snižoval ve prospěch Kyrgyzů v důsledku odlišné natality. Poslední odliv slovanského a německého obyvatelstva v devadesátých letech dvacátého století byl způsoben kombinací hospodářských a politických podmínek. Odvětví, ve kterých pracovalo obyvatelstvo evropského původu, zkrachovala více než jiná a také nový jazykový zákon slovansky hovořící Kyrgyzstánce příliš nenadchnul.

Příhraniční menšiny jsou Uzbeci, Kazaši, Tádžikové, Ujguři a Dungani. Nejsilněji jsou zastoupeni Uzbeci, kteří tvoří 13% celkového obyvatelstva a jsou usídleni zejména ve Ferganské dolině v ošském regionu na jihozápadě země poblíž hranic s Uzbekistánem. Ferganská dolina, která je z větší části v Uzbekistánu, byla v minulosti celá jeho součástí. Menšina je pod silným ideovým vlivem Uzbekistánu. Menšina kazašská, ujgurská a dunganská jsou početně nepatrné: každá představuje jedno procento společnosti. Ujguři a Dungani žijí na Východě v okolí města Karakol, poblíže čínských hranic. V Číně žije příslušníků těchto menšin mnohem více. V posledních letech probíhá silná migrace z Číny, která je jak ujgurská, tak čínská. Migrační proud je způsoben jednak obrovským politickým terorem ujgurské menšiny v Číně a dále je motivován ekonomicky. Podobný migrační proud tekl do Kyrgyzstánu z Tádžikistánu, kde byla v letech 1993 až 1997 občanská válka.

Kyrgyzové tvoří 52% obyvatel země. Samotné kyrgyzské obyvatelstvo, které je tradičně horalské a pastevecké bez městských tradic, je rozděleno do několika klanů, které obývají různá údolí. Klany se od sebe jazykově a kulturně poměrně liší. Jednotlivé klany nemají silnou klanovou strukturu, základem společenského uspořádání je širší rodinná pospolitost. Zásadní odlišnost je mezi obyvatelstvem horským a nížinným, které je usídleno v okolí Oše. Tento

[28] CIA: *The World Factbook 2000, Kyrgyzstan*. CIA, Washington, 2000.

rozdíl vytváří jednu ze základních *cleavage* sever (hory) – jih (nížina). Další dělící *cleavage* je město – venkov. Kyrgyzská společnost je historicky zcela zemědělská a nemá významnější městskou kulturu. Urbanizace, která stále ještě probíhá vytváří ve společnosti pnutí související s vnímáním venkova jako základu společnosti, jenž se mění na pouhou součást společnosti. Venkovské tradiční společenské struktury jsou na středoasijské poměry nejméně narušeny sovětskou mocí. To je patrně důsledek silné přirozené geografické izolace a malého významu venkovských komunit, které jsou do jisté míry soběstačné. *Cleavage* město – venkov je částečně podepřena různou mírou rusifikace. Netřeba podotýkat, že většina Rusů a jiných postsovětských a rusofonních menšin žije ve městech. Minimální rusifikace je rozšířena v celé společnosti, často má ovšem zdegenerovanou podobu.

V zemi, zejména na jihu, existuje část společnosti, která se hlásí k islamizmu. Ten se do země dostal z Afghánistánu přes Tádžikistán. Islamizmus ovlivnil jak kyrgyzskou, tak uzbeckou část společnosti. Uzbeci jsou ve své většině ovšem spíše panturkičtí (uzbekocentrističtí) nacionalisté.

Nově, tedy během devadesátých let, se vytvořila další dělící linie, který je výraznější než v jiných zemích Střední Asie, a to práce – kapitál. Vzorec této *cleavage* odpovídá spíše latinskoamerickému než evropskému modelu.

Další zvláštností celé kyrgyzstánské společnosti je, že díky zeměpisným podmínkám je osídlení a komunikační struktury včetně infrastruktury uspořádáno ve struktuře připomínající strukturu kořenů (nebo systém vodních toků), přičemž jednotlivé kořeny se samy sebe nedotýkají. Tento jev neplatí pro větší města. Tato struktura má velký vliv na vytváření politických a sociálních struktur, které vertikální struktury prakticky postrádají[29].

c. Rámec faktických pravidel politického života

Kyrgyzstán se stal samostatným státem v roce 1991 a zdědil po Sovětském svazu jednokomorový parlament, který byl zvolen o rok dříve způsobem stejným jako v celém Sovětském svazu, tedy na základě nepluralitních voleb v jednomandátových okrscích. Současně s ním byl zvolen prezidentem dosavadní předseda Akademie věd Kirgizské SSR Askar Akajev, který nebyl narozdíl od jiných svých souputníků v rolích postsovětských středoasijských hlav států republikovým vůdcem komunistické strany. Volbu provedl v souladu s novými ústavními předpisy Kirgizské SSR parlament. Prezident byl zvolen až v druhém kole.

[29] CIA: *The World Factbook 2000, Kyrgyzstan*. CIA, Washington, 2000. Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 242 – 277.

Nový politický systém zdědil čerstvou zkušenost ozbrojeného etnického konfliktu, který proběhl v roce 1990 v okolí města Oš mezi uzbeckým a kyrgyzským obyvatelstvem. Konflikt netrval dlouho a skončil zásahem sovětské armády. Od té doby se ozbrojený konflikt jako způsob politického dialogu a prosazování zájmů na území Kyrgyzstánu neobjevil, v latentní formě ale přetrvává dodnes.

Dominantou systému se stal prezident a jeho protiváhou parlament, který se od prezidenta v mnohém lišil, protože byl mnohem konzervativnější a vnitřně spjatější s bývalým režimem. Nicméně praktická politika dialogu byla velmi konsensuální, a to zejména díky snaze prezidenta, který se snažil konflikty minimalizovat.

Po vzniku samostatnosti se prezident snažil, především prostřednictvím vlastní dekretální činnosti zavést do země politické svobody a pluralitu. V roce 1993 byla přijata ústava, která předpokládala standardní prezidentský systém, v němž je vláda jmenována se souhlasem dolní sněmovny. Podle nové ústavy měl být jednokomorový parlament (*Жогорку Кенеш*) volený podle dvoukolového většinového mechanizmu. Celý systém byl konstruován tak, že prezident neměl v případě konfliktu s parlamentem jednoznačnou převahu[30]. V Kyrgyzstánu se začaly zakládat politické strany a začalo se pomalu vytvářet pluralitní prostředí, včetně nevládních organizací[31].

Ve velmi brzké době se ovšem musel establišment potýkat s nepředstavitelnými hospodářskými problémy, a tak ještě dříve než došlo k prvním svobodným volbám, se pokusil o některá restriktivní opatření vůči projevům, které útočily na jeho představitele – prezidenta. Proběhly některé soudní procesy proti nezávislému tisku a prezident se začal mnohem více než o parlament opírat o místní správu a zastupitelstva, jejichž sboru dal i podobu mimoústavního konzultativního orgánu. Došlo k výjimečnému konfliktu mezi parlamentem a prezidentem, který skončil rozpuštěním parlamentu. Prezidentova snaha o upevnění moci byla ovšem úspěšná jen částečně, procesy měly do jisté míry negativní efekt a parlament byl rozpuštěn několik měsíců před skončením svého funkčního období. V roce 1994 nechal prezident vypsat referendum, které změnilo ústavu a volební zákon. Změna zavedla dvoukomorový parlament. Předchozí právní úprava tedy nebyla nikdy uvedena v praxi[32].

V roce 1995 proběhly první volby podle nových ústavou předpokládaných pravidel. Soutěže se mohly zúčastnit prakticky libovolné politické strany; svobodná politická soutěž

[30] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 342.

[31] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan February 5, 1995*; Vypracováno pracovníky komise; Biškek, Kyrgyzstán, Únor 1995.

[32] Dobson, Richard B.: *Kyrgyzstan in a Time of Change*. In: *Central Asia Monitor No. 1, 1995*. http://www.chalidze.com/cam/.

nebyla omezena formálně ani fakticky. Do dolní komory (*Мйизам Чыгаруу Жйийны*) bylo zvoleno 70 poslanců v jednomandátových okrscích dvoukolovým většinovým systémem. Do horní komory (*Ел Окулдор Жйийны*) bylo stejným způsobem pouze ve větších volebních obvodech zvoleno 45 poslanců. Nová právní úprava fungování parlamentu jej koncipovala nestandardně. Těžiště zákonodárné činnosti spočívalo na horní komoře a dolní se podílela pouze na nejdůležitějších zákonech a vykonávala parlamentní rozpočtové funkce. O necelý rok později byl poprvé prezident zvolen ve všelidovém hlasování. V úřadu zůstala dosavadní hlava státu Askar Akajev.

Nová silová konstelace způsobila, že parlament nebyl jako celek jednotný a prezident nebyl silný. Z konfliktu nejvíce vytěžily již zmínění představitelé místních mocenských struktur, o které se prezident opíral v předchozím konfliktu. Jejich moc byla natolik upevněna, že se časem staly pro prezidenta větším nepřítelem než parlament, který byl spíše laxní. Mocenské horizontální struktury tak byly nahrazeny vertikálními mocensko-hospodářskými strukturami, které se opíraly spíše o hospodářské vztahy a korupci než o politickou legitimaci. Vzhledem k volebnímu systému se mnoho příslušníků místních elit stalo členy parlamentu, zejména jeho dolní komory.

Následující volební období probíhala dekoncentrace faktické moci na místní struktury. Nová ekonomická a politická elita, která měla kořeny v místních společenských poměrech, znásobila svůj vliv a své bohatství. Korupce byla stále více vnímaným problémem. Prezident se snažil postupovat proti tomuto fenoménu posilováním svých pravomocí, což se mu příliš nedařilo. Parlament mu politicky zabránil, aby zrušil omezení maximálně dvou po sobě jsoucích prezidentských období, vetoval některé jeho kroky apod. Ustálila se praxe, že prezident jmenoval centrální vládu z lidí, kteří mu byli více či méně loajální. V tomto ohledu neměl parlament příliš vysoké ambice. Jeho těžiště politické podpory a vlivu bylo právě v nižších správních, politických a hospodářských strukturách. Vzhledem ke slabosti centrální moci se jí jeho členové necítili ohroženi. V zemi tak byl do jisté míry institucionalizován specifický systém „dvojvládí“[33].

Během funkčního období prvního svobodně zvoleného parlamentu se změnil volební systém. Z iniciativy prezidenta se referendem změnila ústava a podle nových pravidel měla mít dolní komora 15 poslanců zvolených proporčně a 45 dosavadním většinovým systémem. Ustavení horní komory se nezměnilo. Volební obvody pro většinovou volbu zastupitelů v horní a dolní komoře se tak staly totožné. Proporční volení poslanci měli být voleni v jednom obvodě, který představovala celá země. Tímto doufal prezident v narušení mechanizmu, který vytvářel

[33] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 242 – 277.

z parlamentu sbor místních vůdčích osobností. Parlament, aby zvýšil šanci svých členů na znovuzvolení, přijal volební zákon, který zaváděl roční lhůtu, po kterou musela být politická strana registrována jako strana, která má v politickém programu výslovně uvedeno, že hodlá kandidovat do parlamentu, aby se mohla zúčastnit voleb. Prezident se snažil o zkrácení této lhůty, ale neuspěl[34].

Parlamentní volby v lednu roku 2000 proběhly ve znamení snahy jejich aktérů vyřadit své oponenty z volebního klání ještě před jeho uskutečněním. Někdy i právními prostředky, které byly ovšem z hlediska svobodné politické soutěže pochybné. Prezidentské mocenské centrum se například snažilo přimět úplatky různé zaregistrované kandidáty, aby odstoupili. Jeden z nejvýznamnějších opozičních politiků byl dokonce uvězněn. Kromě politických motivů hrály v různých konfliktech roli osobní důvody. Nově ustanovený parlament umožnil, aby se zrušilo pravidlo, které zakazovalo více než jednou opakující se prezidentský mandát téže osoby.

Na konci října roku 2000 proběhly prezidentské volby. Prezidentem byl zvolen dosavadní prezident Askar Akajev. Volební a předvolební proces nebyl prost excesů a kroků diskriminujících konkurenty úřadujícího prezidenta[35].

Po celá devadesátá léta nedošlo v systému k zásadnímu formálnímu omezení politické plurality. Pokud se režim nějak dopouštěl omezení principů svobody slova, tak to činil útoky, které byly namířené proti tisku popřípadě nevládním organizacím[36]. Pokud se politické síly dopouštěly kroků, které měly vyřadit jejich protivníky, činily tak vždy prostředky nezbytně nutnými v rámci možností, jež ovšem nikdy nebyly neomezené. To znamená, že možnosti politické perzekuce byly vždy omezené politickým a mediálním prostředím. Politicky diskriminační kroky neměly nikdy obecný charakter, ale vždy přesně určený a vybraný cíl.

[34] U. S. Department of State: *Kyrgyzstan 1999 Country report on Human Rights Practices*. Washington, 1999.

[35] National Democratic Institut: *Statement to Kyrgyzstan's October 29, 2000 Presidential Election*. Biškek, Kyrgyzstán, 2000.

[36] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan February 20, 2000*; Vypracováno pracovníky komise; Biškek, Kyrgyzstán, Únor 2000.

d. Systémy zprostředkování zájmů

V Kyrgyzstánu se začal systém politických stran vytvářet vzápětí po vyhlášení jeho nezávislosti. Vznikání a registrace politických stran nebylo tak živelné jak tomu bývá v zemích, ve kterých dojde k náhlému uvolnění politických poměrů. V období od uvolnění politických poměrů v roce 1991 do prvních voleb v roce 1995 bylo zaregistrováno celkem 12 politických stran, včetně komunistické strany, která musela projít registrací. Všem, až na jednu výjimku, se podařilo ve volbách uspět a získat zástupce v parlamentu.

V zemi zůstala pochopitelně Komunistická strana Kyrgyzstánu, která se významně netransformovala v moderní stranu, pouze se adaptovala na nové podmínky. Její politická doktrína by se dala charakterizovat jako orientace na výdobytky Sovětského svazu. To znamená, že podporuje zachování ruštiny jako komunikačního jazyka, maximální účast státu v hospodářské sféře, plánované hospodářství, maximální integraci s jinými postsovětskými zeměmi, potlačování privatizace a tržních mechanizmů apod. Komunistická strana se tedy nepřetvořila v dominantní sílu v zemi. Její zástupci byly ve velké míře zastoupeni v „přechodném“ parlamentě v období 1990 až 1995. Mnoho původních členů Komunistické strany Kirgizské SSR ovšem své členství zrušilo, popřípadě neobnovilo. Na celém politickém spektru zaujímá komunistická strana symbolickou pozici „první zleva“ a je nejmasovější a nejpočetnější stranou v Kyrgyzstánu.

V roce 1990 bylo založeno Demokratické hnutí Kyrgyzstánu (DHK), které se stalo univerzální reformní platformou, jež sice vznikla na půdě všeobjímající komunistické strany, ale brzy se proti ní vyhranilo. Toto hnutí se neudrželo do prvních svobodných voleb a fakticky se rozpadlo, přičemž se stalo zárodečnou tkání pro některé politické subjekty. Členem Demokratického hnutí Kyrgyzstánu byl svého času i prezident Askar Akaev. Po vzniku jiných politických subjektů existovalo demokratické hnutí formálně dále, ve skutečnosti pouze jako marginální politická strana.

V roce 1995 uspělo ve volbách kromě komunistické strany dalších jedenáct politických subjektů: Ata-Meken (*Ата-Мекен*), Demokratická strana ErK (*Еркин Кыргызстан*, ve zkratce *ЕрК*), Sociálně demokratická strana, Jednota Kyrgyzstánu, Strana národní obnovy „Asaba“ (*Асаба*), Republikánská strana, Demokratické hnutí Kyrgyzstánu (jiná nová strana), Agrární strana, Demokratická strana žen Kyrgyzstánu a Agrární strana práce Kyrgyzstánu.

Ata-Meken a ErK jsou ideovými potomky DHK. ErK byl založen na troskách DHK a Ata-Meken se od ErK odtrhl. Obě strany se od sebe liší zejména obsahem hospodářského programu. ErK je levicovější a intervencionističtější v hospodářském slova smyslu, kdežto Ata-Meken je centrističtější. Nalevo od ErK se nalézá Republikánská strana, jejímž hlavním

programem jsou sociální jistoty.

Z vyhraněnějších stran ještě sluší charakterizovat Agrární stranu, která hájí zájmy zemědělců a je výrazně protekcionistická a stranu Asaba, která je kyrgyzskou nacionalistickou stranou. Specifikem se stala Sociálně demokratická strana, která nebyla politickou stranou v pravém slova smyslu, ale jakousi federací představitelů místních politických a hospodářský struktur. Význam této politické síly stoupl před volbami v roce 1995, když se prezident dostal do mocenského konfliktu s parlamentem a opřel se místní mocenské a úřední struktury. Zmíněný posílený systém lokalizovaných zájmů a jeho institucionalizace posléze žily vlastním politickým životem a jeho zájmy se dostaly do konfliktu s prezidentem, pro kterého představoval nový jev časem větší protiváhu než parlament. Jiné politické strany nejsou výrazněji politicky profilované.

Ve volbách v roce 1995 byli nejúspěšnější právě sociální demokraté, kteří získali 14 mandátů. Druhý největší počet, tedy po čtyřech mandátech, získaly Asaba a Jednota Kyrgyzstánu. Komunisté, ErK, Ata-Meken a republikáni získali po třech mandátech a další strany po jednom mandátu. V parlamentu převažovali nezávislí poslanci, kteří byli často svázáni s nějakou marginální politickou silou, zájmovou skupinou hospodářského charakteru, nebo se těšili místní podpoře voličů. Těchto poslanců bylo 67 ze 105, tj. 64%.

Nově vytvořený zákonodárný sbor byl velmi heterogenní a nevytvářel funkční stranickopolitický systém. Parlament plnil spíše hybridní roli platformy, která slučovala množinu osob s velmi různými politickými anamnézami. Každopádně neodrážel zájmové složení společnosti. Postupem času se vytvořily dvě základní dělící linie v parlamentu.

Jednou z nich byl vztah k prezidentovi, který byl kombinací vztahů k instituci a ke konkrétní osobě. Tato dělící linie odrážela částečně i vztah k reformám, k mezinárodním otázkám a postavení menšin v Kyrgyzstánu. Proprezidentští poslanci byli spíše proreformní, prokyrgyzští a stoupenci multifokálního pojetí zahraniční politiky. Nutno podotknout, že sám prezident nezaujímal tak vyhraněné pozice jako jeho stoupenci v parlamentě. Proprezidentští poslanci byli v parlamentě v menšině. Nicméně vzhledem k formálním a faktickým pravidlům politického života nebylo nutné uzavírat stálé koalice a tak byl parlament po celou dobu více či méně atomizovaný.

V rámci celého systému fungoval parlament jako protiváha prezidenta a částečně jako kritické fórum. Většina poslanců pocházela, jak už jsem poznamenal, z místních mocenských a hospodářských struktur, které byly dost často spjaty s klanovým uspořádáním společnosti. Parlament tak také vytvořil jakousi zastřešující strukturu neformálních vertikálních struktur společnosti. Tento jev vytvářel samostatnou dělící linii, jejíž protiváhou bylo centralističtější

pojetí výkonu státní a veřejné moci.

Postupem času se vyprofiloval specifický proud, který by se dal s velkou nadsázkou nazvat liberálním. Jeho přívrženci byli původně přívrženci prezidenta a postupně přešli do opozice vůči němu a zastávali proreformní postoje, které byly spojeny se snahou o posílení pozice parlamentu a přiblížení se k parlamentnímu systému. Tento posun souvisel i proměnou prezidentské politiky.

Během volebního období 1995 až 2000 došlo k přeskupování politických stran a ke zpřehlednění stranickopolitického spektra. Vyprofilovaly se v zásadě tři hlavní stranickopolitické póly, jeden zájmový stranicky neinstitucionalizovaný pól a dva vedlejší stranickopolitické póly.

Ve volbách propadly nebo se voleb nezúčastnily některé politické strany, které byly dosud zastoupené, a to ErK, Asaba, Republikáni, Demokratické hnutí Kyrgyzstánu a obě agrární strany.

Platformou, která absorbovala většinu protiprezidentských politických sil, se stali komunisté, kromě toho začali zaujímat protireformní a proruské pozice. V novém parlamentě získali nejvíce, tedy 15 mandátů. Komunistická strana se vyprofilovala jako protestní strana.

Sociální demokraté, kteří se během čtyř let změnili v subjekt podobnější politické straně, se spojili s Jednotou Kyrgyzstánu a ještě jedním dosud parlamentně nezastoupeným subjektem a vytvořili Svaz demokratických sil, který se stal nejvýraznější proprezidentskou a proreformní silou. V novém parlamentě obsadili 4 mandáty. Tuto politickou orientaci s větším důrazem na reformy zastává i nově vzniklý subjekt Má vlast, který získal jeden mandát.

Další pól představuje Ata-Meken, která si připojila k názvu přídomek socialistická strana. Tento subjekt se vyprofiloval jako proreformní činitel a zastánce parlamentního státoprávního uspořádání. Strana je proti stávajícímu prezidentskému systému. Tato strana získala pouhý jeden mandát.

Představitelé regionálních struktur jsou stále početně největší politickou silou, která není z hlediska výše uvedených kritérií příliš vyhraněná. Po volbách v roce 2000 převládá ovšem protiprezidentská a spíše protireformní orientace.

Nově se v parlamentu umístila Strana veteránů z války v Afghánistánu a jiných lokálních konfliktů, která je spíše protireformní, ale v zásadě proprezidentská. Strana je spíše zájmovou skupinou, která usiluje o zastoupení vojáků v zastupitelských sborech a o výhody pro veterány z válečných konfliktů.

Po celou dobu figurovala v systému Strana demokratických žen Kyrgyzstánu (SDŽ), která je z hlediska výše uvedených dělících linií zařaditelná jako spíše proprezidentská a spíše

proreformní. Vývoj stranickopolitického systému v čase je zřejmý z tabulek na okolních stranách.

Celá kategorizace z hlediska vztahu k prezidentovi a jeho postavení v celém systému je zpochybnitelná, protože i prezident je jeden ze subjektů politického života a jeho postoje a postavení se mění. Protože charakter politického systému je vnímán celou politickou obcí jako

před volbami v roce 1995	
proprezidentské	*Protiprezidentské*
představitelé reg. struktur/soc.-dem.	prakticky nikdo, popř. nevládní organizace
Proreformní	
protireformní	
nacionalisté	Komunisté

ystému, je v tomto ohledu stěžejní otázkou, tak /protiprezidentský pro politické strany klíčové. .

Vývoj stranickopolitického systému je charakteristický tím, že se spektrum zpřehledňuje. Dalším jevem je, že frekvence významných změn klesá. Nelze s jistotou tvrdit, že jeho vývoj je u konce. K jeho současnému stavu se dá poznamenat, že se konstituoval jako umírněný multipartizmus se třemi stranickopolitickými póly. Vzhledem k tomu, že systém nefunguje v prostředí, které by motivovalo jednotlivé aktéry vyvářet stabilní koalice, a poněvadž aréna stranickopolitického systému je do jisté míry sdílená s jiným systémem, tak je pro stranickopolitický systém největším rizikem, že bude pohlcen jinými konkurenčními strukturami. Je totiž nepochybné, že navenek se nijak výrazně nelegitimizuje.

Vedle systému politických stran funguje v zemi paralelně systém vertikálních struktur založených na politických, hospodářských a kriminálních vazbách. Životnost tohoto systému je podmíněna dvěma okolnostmi. Zeměpisnými podmínkami, které v současné době při současné úrovni komunikace a infrastruktury prakticky neumožňují horizontální společenské vazby, a částečně i společenskými tradicemi, ve kterých hrají svou roli autority a rodové struktury. Kyrgyzstán je členěn na jednotlivá údolí a kyrgyzská společnost je členěna na rody. Rodové zřízení je více či méně vytvořeno v závislosti na zeměpisných podmínkách. Jestliže jsou jednotlivá údolí od sebe izolována, platí to i o vertikálních strukturách, které se ve společnosti vytvářejí. Jednotlivé systémy se v tomto ohledu děli na podsystémy, pro které platí totéž.

po volbách v roce 1995	
proprezidentské	*protiprezidentské*
Ata - Meken ErK SDŽ *proreformní* soc.-dem.	Představitelé reg. struktur
protireformní Asaba Agrárníci	představitelé reg. struktur komunisté

Z každého místa v Kyrgyzstánu se dá dostat do hlavního města prakticky pouze jednou cestou, aniž by bylo možno volit mezi více komunikační uzly; totéž platí o strukturách politických a hospodářských. Nejvíce poznamenává tato skutečnost periferní oblasti. Čím je organizační a správní stupeň vyšší, tím víc jsou vertikální mocenské struktury doplňovány horizontálními. Na úrovni zastupitelské jsou špičky systému ve velké míře zastoupeny v parlamentě. Na úrovni výkonné jsou špičky zastoupeny – a to velmi silně – na úrovni nižších samosprávných celků, tedy oblastí. Svou roli hraje i skutečnost, že nejvíce tento systém podporují Kyrgyzové. Velmi silná pozice tohoto klientelistického systému je způsobena i tím, že se o jeho špičky opřel před volbami v roce 1995 prezident, když se dostal do sporu s parlamentem. Tento systém zprostředkování zájmů nemá konkurenční charakter. Jeho jednotlivé subsystémy si nekonkurují v nadvládě nad uzemím či obyvateli. Dokonce si ani významně nekonkurují v soutěži o podíl na redistribuci zdrojů. Tato skutečnost jej činí vnitřně stabilním.

po volbách v roce 2000	
proprezidentské	*protiprezidentské*
Má vlast SDS SDŽ *Proreformní*	Ata – Meken
protireformní veteráni	představitelé reg. struktur komunisté

V Kyrgyzstánu je velmi heterogenní systém zájmových skupin. Většina hospodářských zájmů je komunikována prostřednictvím klientelistických struktur. V Biškeku je několik nevládních organizací, které se zabývají tématy jako lidská práva, svoboda slova apod. Jejich vliv je prakticky nepatrný. Totéž se dá konstatovat o podobně zaměřeném tisku. Slabé je i postavení odborů. A to zejména díky tomu, že průmyslový sektor je v Kyrgyzstánu slabě zastoupen a nachází se v hluboké recesi. V zemi není příliš investičních příležitostí, a tak se na kapitálovém trhu neprojevuje převis investiční poptávky nad nabídkou. Zahraniční zájmové hospodářské subjekty tedy nemají zapotřebí bránit své zájmy působením nátlaku na politické

struktury.

Celý systém zprostředkování zájmů vykazuje dvě základní tendence. Prvou je zjevné soutěžení systému politických stran a systému vertikálních klientelistických struktur, s tím, že zejména na nižších úrovních dominuje klientelizmus. Na nejvyšší úrovni se daří klientelistickému systému na půdě zastupitelského sboru paralyzovat stranickopolitický systém. Vzhledem k samostatné legitimaci špiček exekutivy lze ztěží zjistit, zda je vládní exekutiva závislá více na stranickopolitickém systému nebo na vertikálně organizovaném systému klientelistických struktur. Vzhledem k zastoupení obou systémů v zákonodárném zboru je nebližší pravdě skutečnost, že politická vůle parlamentu je výslednicí celého kombinovaného systému. Částečně na parlamentu nezávislý vládní aparát je pak zdrojem vlastní politické koncepce, která se v mnohém blíží více cílům stranickopolitickému systému.

Druhou tendencí je zjevná nedostatečnost celého systému v některých ohledech. Nejvýraznější skutečností je odlišná reprezentabilita celého systému ve vztahu k různým etnickým menšinám. Celý problém má dva rozměry. Velmi početně slabé a tradiční menšiny jako Ujguři, Dungani či Kazachové, které jsou usídleny na v periferních oblastech, nemají šanci se účastnit na klientelistickém systému zprostředkování zájmů, protože ten je z definice uzavřený. Jejich participace na systému klasické politické reprezentace nepřichází rovněž v úvahu. Postavení těchto menšin je přitom z demografického nebo mezinárodněpolitického hlediska v mnoha ohledech velmi dynamické, ať už důvodů
migračních nebo obecně vztahových, a jeho podcenění může v budoucnu způsobit dost problémů.

V podobné situaci jsou početněji zastoupené menšiny jako Rusové či Uzbeci, jejichž postavení je podobné s tím rozdílem, že jejich participace na vertikálně strukturovaném systému nepřichází v úvahu a sami nevytvářejí vlastní vertikální struktury. Systém formálních pravidel nevytváří prostor k jejich relevantnímu zastoupení v zastupitelském sboru, takže jsou menšiny marginalizované. Rusové a Uzbeci se sice v parlamentu vyskytují, ale jejich zastoupení je nedostatečné. Marginalizace jak větších tak menších skupin může způsobit jejich deprivaci, která může mít nepředvídatelné následky. Zejména ruská menšina je z hospodářského hlediska významná. Ostatně její částečný odchod již způsobil Kyrgyzstánu dost hospodářských problémů. Uzbecká menšina žije ve Ferganské dolině, která je významným ohniskem napětí v kontextu celé Střední Asie, a jejímu postavení je třeba věnovat zvláštní pozornost.

Kyrgyzstánský systém zprostředkování zájmů je nevyvážený a v některých ohledech zakonzervovaný. Jako celek není schopen reagovat na změny podmínek, které mohou nastat, popřípadě již nastaly. Jedním z příkladů je, že nově vytvořená *cleavage* práce – kapitál se

nemohla nijak odrazit v systému zprostředkování zájmů, protože ten k tomu nemá institucionální předpoklady. Celý systém privileguje některé vztahy před jinými.

e. Ideová výbava

Prostřednictvím ústavy se Kyrgyzstán hlásí k myšlence obrození kyrgyzského národa a vybudování státu, ve kterém budou žít jak Kyrgyzové, tak i jiné národy. V tomto ohledu je postavení Kyrgyzského národa něco jako „první mezi rovnými“. Tento přístup se projevuje i v jiných právních předpisech, které kupříkladu přiznávají státní občanství mimo jiné i pouze na základě příslušnosti ke kyrgyzskému národu, zavádějí jako jediný úřední jazyk kyrgyzštinu apod. Jako protiváha se objevuje v textu ústavy i pojem občanská společnost. Ústava se hlásí k pojmům jako právní stát, suverenita lidu apod.[37].

Praktická politika státu odpovídá více či méně ústavněprávním deklaracím. To znamená, že postavení ruské menšiny je v mnoha formálních a symbolických ohledech druhořadé. Totéž platí o jiných menšinách. Kyrgyzstánský establišment se snažil svou národnostní politiku vůči ruské menšině mírnit zejména po jejím částečném exodu, ale tato snaha byla slabá.

Pojem národního obrození je spojen s resuscitací mýtů, eposů a ság a zaváděním nových státních svátků. Nacionálně zabarvená státní ideologie jede ruku v ruce s koncepcí autoritativněji pojatého způsobu vládnutí. Stát se mimo jiné deklaruje i jako světský.

Kromě této oficiální doktríny existují v zemi dva konkurující ideové proudy. Jedním z nich je liberální ideový směr a druhým je islamizmus. Liberalizmus usiluje o méně autoritativnější způsoby vládnutí. Ve společnosti má tento myšlenkový směr minimální podporu. Pokud je někde zastoupen silněji, tak je to hlavní město, popřípadě ruská komunita. Slabé zastoupení má i v parlamentě. Jeho obsahem je zejména větší důraz na reformy (hospodářské, právní a správní) a parlamentarizmus[38].

Islamizmus je doktrínou, která není státem tolerovaná. Podporu má silnější než liberálně smýšlející proud. Ohniska jeho podpory jsou zejména na jihu v okolí města Oš, kam se islamizmus dostal ze sousedního Tádžikistánu, popřípadě zprostředkovaně z Afghánistánu. Tyto oblasti jsou méně stabilní, národnostně smíšené a velmi nestabilní. Stav nejistoty a ohrožení je v tomto ohledu živnou půdou islamistických idejí. Islám může totiž sehrát integrativní roli ve společnosti, která je rozdělena národnostně. Dialog mezi islamisticky zaměřenou částí společnosti a jejím zbytkem prakticky neprobíhá.

[37] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 342.

[38] Караев, О, Жусупов, К.: *Кыргызы. Источники, история, етнография.* Фонд Сороса – Кыргызстан, Biškek, 1997.

Z hlediska hospodářské doktríny představuje alternativu stávajícímu establišmentu, který je spíše reformistický a protržní, jednak zmíněný klientelizmus, jenž není představován ucelenou doktrínou, ale pouze faktickou sítí vztahů, a jednak komunistická doktrína, která představuje dirigistický a protektivní model ekonomického řízení společnosti. V oblasti ryze organicky politické jsou komunisté spíše protestní než koncepčně opoziční stranou.

Měřeno hlediskem míry vyloučení z politické debaty je na periferii idejí islamizmus. Liberální a komunistické názory jsou formálně účastny politického systému, ovšem bez faktického dialogu. Opačný extrém představují vertikální společenské vztahy, které se neprojevují vyjádřením názoru, ale o to živěji se prosazují.

f. Hospodářský systém

V prvních letech kyrgyzstánské samostatnosti se potýkal Kyrgyzstán se dvěma problémy. Prvním byl rozpad sovětského trhu a druhým byl odchod části neturkické populace, která byla zaměstnána převážně v průmyslu. Kyrgyzstán nedisponuje významnými zdroji přírodního bohatství. Jedinou jeho významnější komoditou lokálního významu jsou zásoby vody, které využívají pro zemědělské účely okolní státy Kazachstán a Uzbekistán. Okolnost, která zvyšuje hodnotu vody, je její obecný nedostatek ve Ferganské dolině a jejím okolí, kterým trpí částečně i Kyrgyzstán. Hospodářský propad, který vrcholil v první polovině devadesátých let, měl i zpětný vliv na emigraci postkoloniálních menšin. Vzhledem k dobrému politickému postavení v očích západních zemí se Kyrgyzstán stal příjemcem mezinárodní hospodářské pomoci. Ve druhé polovině devadesátých let začal čerpat půjčky od Mezinárodního měnového fondu, jejichž podmínkou se stala privatizace půdy a zavedení rozsáhlých reforem. Privatizaci půdy provedl stát na základě přídělového systému podle počtu členů rodin, které žili zemědělským způsobem života[39]. Zemědělský sektor se poměrně rychle vzpamatoval. V současné době je Kyrgyzstán zemí, jejíž hospodářství je založeno na zemědělství. Některé zemědělské komodity dokonce Kyrgyzstán vyváží. Stabilita zemědělského sektoru je dána mimo jiné i skutečností, že po celou dobu sovětské moci nebyly přirozené zemědělské struktury kolektivizovány tak intenzivně jako v jiných místech SSSR a po rozpadu Sovětského svazu a státu vůbec se poměrně rychle obnovily. Venkov plní navíc absorpční funkci v případě úpadku jiných odvětví. Na venkově žije větší podíl obyvatelstva než osob pracujících v zemědělství. Venkov je schopen plnit i alimentační roli pro většinu městského obyvatelstva, které je spjato s venkovem příbuzenskými vztahy, v situacích, kdy je jejich možnost obživy vyloučena, popřípadě snížena. I z těchto důvodů jsou Rusové a jiné postkoloniální menšiny ve fakticky

[39] Rozhovor s pracovnicí kyrgyzstánské pobočky Open Society Fund, ze dne 16. srpna 1999.

zhoršeném postavení.

V současné době představuje zemědělství 45% hrubého národního produktu, průmysl 20% a služby 35%. Celková nezaměstnanost je podle oficiálních statistik 6%. Asi 40% obyvatelstva žije pod oficiální hranicí chudoby. Jednou z největších perspektiv je podpora cestovního ruchu. V tomto ohledu může navázat Kyrgyzstán na některé tradice ze sovětské éry[40].

Cílem reforem obecně je restrukturalizace celého hospodářství a snížení jeho závislosti na jiných zemích a dále privatizace a podpora soukromého sektoru. Politicky byl projekt restrukturalizace Kyrgyzstánu představen jako přeměna v asijské Švýcarsko. Skutečností ovšem je, že Kyrgyzstán je doposud nejchudší postsovětskou zemí. Postavení Kyrgyzstánu je nevýznamné i z tranzitního hlediska. Jediná perspektiva v tomto ohledu je obnovující se Hedvábná stezka, která má šanci se stát tranzitní tepnou mezi Čínou a východní Evropou, Střední Asií, popřípadě blízkým východem. Vzhledem k současnému stavu infrastruktury je tato myšlenka zatím jen pouhým projektem a Hedvábná stezka funguje jen jako tranzitní koridor šedé ekonomiky, což ale svědčí o jejím potenciálu. Průvodním jevem tohoto provizorního fungování Hedvábné stezky je již zmiňovaná čínská hospodářská migrace. Z hlediska vývozu a dovozu je Kyrgyzstán v hlubokém schodku prakticky ve všech oblastech. Výjimkou jsou některé potravinové komodity, bavlna, vlna a tabák.

Dalším z cílů reforem je restrukturalizace průmyslu, který byl koncipován jako součást sovětského průmyslového komplexu. Typickým průmyslovým celkem je výrobna něčeho, co nemá samo o sobě uplatnění. V tomto ohledu se snaží Kyrgyzstán přeorientovat na drobnější průmysl.

Významnou snahou kyrgyzstánského vedení bylo přilákat do země maximum zahraničních investic. Cílem bylo rozložit hospodářskou závislost na jiné země než bývalé sovětské republiky. Výsledek byl ovšem horší než očekávání. Zvolené tempo reforem bylo rychlejší než v kupříkladu v Kazachstánu. Transformační plán byl pojat jako desetiletý. Podle posledních zpráv Evropské banky pro obnovu a rozvoj se v posledním roce hospodářský propad zastavil a nastalo období růstu[41].

[40] CIA: *The World Factbook 2000, Kyrgyzstan*. CIA, Washington, 2000. Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 23.

[41] Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn 2000.

g. Mezinárodní aspekty

Kyrgyzstán je na středoasijské poměry malá země a není tedy zcela suverénním hráčem mezinárodní politiky. Jeho postavení mu umožňuje pouze volit mezi omezeným počtem alternativ. Okruhy otázek spojených s mezinárodními vztahy se dají rozdělit do dvou okruhů. Obecné a místní.

Obecně se Kyrgyzstán snaží o maximální integraci v postsovětském prostoru a to už jakéhokoliv principech. Je tedy ochoten akceptovat jakoukoliv variantu dominance jiného státu. Vzhledem k minimální hospodářské atraktivitě není středem zájmu o zařazení do sféry vlivu ze strany nějaké velmoci. Pokud je v zemi zahraniční kapitál, investovaly jej západní země bez nějakých geopolitických očekávání. Kyrgyzstán je středem zájmu ze strany Ruské federace, která si snaží udržet vliv v celé oblasti, a Kyrgyzstán je proto partnerem z nouze. V lokálním soutěžení dvou regionálních velmocí Kazachstánu a Uzbekistánu se Kyrgyzstán dlouhou dobu výrazněji neangažoval a praktikoval spíše politiku lavírovaní. Poslední dobou se začal přiklánět spíše na Kazachstánskou stranu. Důvodem jsou jednak menší zatížení vzájemných vztahů lokálními problémy, jednak společně sdílená představa integrace, větší orientace na Ruskou federaci.

V jiných mezinárodních vztazích si Kyrgyzstán udržuje standardně aktivní pozici, tzn., že se účastní běžných mezinárodních organizací, je stranou běžných mezinárodních smluv, udržuje běžné diplomatické styky apod.

Mnohem závažnější jsou mezinárodní vztahy místního charakteru, kterými jsou jednak hraniční problémy s Uzbekistánem a hraniční problémy s Čínou. Je třeba také zmínit doznívají problémy související s nedávnou válkou v sousedním Tádžikistánu. Kyrgyzstán hraničí s čínskou provincií Sin-ťiang, která je osídlena Ujgurským obyvatelstvem, stejně jako příhraniční oblast v Kyrgyzstánu. Postavení Ujgurů v Číně je z jejich hlediska mnohem horší než v Kyrgyzstánu, a proto se často a nekontrolovaně stěhují do Kyrgyzstánu, který tak vytváří i částečné zázemí pro odpor organizovaný čínskými Ujgury[42]. Z hlediska Kyrgyzstánu je migrace pochopitelně nežádoucí a z hlediska Číny je nežádoucí možnost migračního zázemí. Vztahy obou zemí nejsou zvlášť dobré. Jejich urovnání či řešení nastalých problémů způsobuje specifické čínské metody menšinové politiky a zjevná asymetrie vztahu obou zemí.

Dalším problémovým uzlem je Ferganská dolina, jejíž část, konkrétně město Oš a jeho okolí, se nachází v Kyrgyzstánu. V minulosti tomu tak nebývalo a oblast byla vnímána spíše

[42] Z rozhovoru s Alexanderem Langerem, českým velvyslancem v Kazachstánu, který navštívil Sin-ťiang v létě 1999 jsem vyrozuměl, že potlačování ujgurských emancipačních snah obnáší běžně i takové metody, jako veřejné popravy za méně závažné delikty.

jako součást Uzbekistánu. Součástí Kirgizské SSR se stala až v důsledku administrativního moskevského rozhodnutí. Území je osídleno spíše Uzbeky a v oblasti je napětí, které je způsobeno střetáváním se kyrgyzského establišmentu, uzbeckého iredentizmu či panturkizmu a ze sousedního Tádžikistánu importovaného islamizmu. Celý problém je ještě podbarven spory o využívání vodních zdrojů, které jsou nezbytné k zemědělskému využívání Ferganské doliny. Uzbekistán nepožaduje zmíněná území otevřeně, ale jako latentní hrozba je tento požadavek aktuální. Spory jsou otevřené doposud spíše neřešené nebo řešené neúspěšně[45].

Třetím okruhem je problémů je sousední Tádžikistán, který byl v období války zdrojem uprchlíků, popřípadě přenositelných ozbrojených konfliktů. V létě 1999 se po území Kyrgyzstánu pohybovala asi tisícičlenná ozbrojená skupina, která se na kyrgyzstánské území dostala z Tádžikistánu, kam se také později stáhla. Na území byl vyhlášen výjimečný stav. Armáda proti skupině nezasáhla, protože skupina se pohybovala jako celek a nikoliv guerillově. Otevřený konflikt by přinášel příliš velká rizika. Takovéto události jsou poměrně snadno představitelné i v budoucnu.

Nejméně problematické vztahy má Kyrgyzstán s Kazachstánem, který se ovšem částečně obává Kyrgyzstánu jako zdroje napětí.

h. „Citlivé“ aspekty

Hlavními problémy poltického systému Kyrgyzstánu jsou jednak asymetrie politické institucionalizace a jednak excesy v metodách politického života.

Politický systém Kyrgyzstánu je asymetrický v tom, že struktura politických vazeb neodpovídá struktuře společnosti a jejích segmentů. Osou politického systému je vertikála společenských klientelistických vazeb a částečně i státních struktury a orgány. Nejvíce je v tomto systému zabudována kyrgyzská část společnosti, již méně a výhradně ve státních reprezentačních orgánech rusofonní část společnosti a prakticky vůbec systém nereflektuje problémy související s Ferganskou dolinou a Sin-ťiangem a předmětnými menšinami. Potenciál jednotlivých okruhů stát se problémem je nepřímo úměrný jejich politické institucionalizaci. V tomto ohledu je politický systém příliš etnocentrický na kyrgyzský způsob, což vzhledem k okolnostem je nepraktické, protože systém nemůže plnit role, které zpravidla politický systém plní. Samostatnou kapitolou je rigidita celého systému způsobená trvanlivostí tradičních struktur. Je otázkou, zda je systém schopen nějakého plynulého vývoje nebo pouze prudké změny[43].

[43] Ferganská dolina je potenciálním zdrojem nestability ve všech třech státech, na jejichž území se rozkládá, tedy Kyrgyzstánu, Tádžikistánu a Uzbekistánu. Její problematika je komplexní a neomezuje se na poměry v jednom

Dalším problémem je, že v rámci stávajícího systému se jeho jednotliví aktéři dopouštějí excesů, které snižují legitimitu systému jako celku. Excesy nejsou vlastní jedné straně. V tomto ohledu se vyznamenal jak parlament, tak prezident, ale i někteří místní kandidáti. Ve srovnání s Kazachstánem, kde probíhají podobné excesy, má kyrgyzstánská varianta delegitimační efekt.

Oba zmíněné citlivé aspekty mohou mít značný destabilizující efekt.

i. Obecná charakteristika politického systému

Kyrgyzstán prošel během devadesátých let vývojem, který by se dal charakterizovat jako postupný přechod od konsociativního způsobu vládnutí k autoritativnímu způsobu. Pro vnitřní strukturu systému je charakteristické, že se v ní na troskách atomizované společnosti obnovily tradiční vertikální struktury a společenské změny za dobu, kdy byly tyto struktury potlačeny, nebyly dosud absorbovány. To znamená, že veškeré sociokulturní změny mající původ v dobách Sovětského svazu akceptuje politický systém dost obtížně.

Výše uvedený vývoj probíhal tak, že v jeho postupu ho podpořil prakticky jakýkoliv politický krok, který jej chtěl zpomalit nebo mu zabránit. Vývoj byl tedy samovolnou a nezadržitelnou krystalizací směrem ke stávajícímu stavu. Současný stav by se dal popsat jako pluralitní demokracie, která je vymezena třemi póly a úsečkami je spojující. Autoritativním prezidentem, klientelistickými strukturami a národnostními nesrovnalostmi.

3. Tádžikistán

a. Charakteristika země

Tádžikistán je země, která se nachází na jihovýchodě Střední Asie. Svou rozlohou je nejmenší ze středoasijských států. Jeho rozloha činí 143 100 km^2 a je osídlena zhruba šesti a půl miliony obyvatel. Je o málo osídlenější než Turkmenistán a Kyrgyzstán. Za Kazachstánem a Uzbekistánem však Tádžikistán v počtu obyvatel velmi zaostává. Tádžikistán hraničí s Uzbekistánem, Kyrgyzstánem, Afghánistánem a Čínou, nemá přístup k moři, ani žádné

státě. Dá se předpokládat, že případný konflikt, který by mohl být motivován nábožensky nebo národnostně by se neomezil na území jednoho ze států. Ferganská problematika má i vliv na vztahy mezi jednotlivými státy. Problematika má aspekty bezpečnostní a hospodářské (zejména nakládání s vodními zdroji). Viz též: Horák, Slavomír: *Konfliktní zóny ve Střední Asii*. In: *Mezinárodní politika 9/2000*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 2000; str. 16 – 18.

k žádné významné vodní trase. Z větší části je Tádžikistán hornatý, zemědělsky nepoužitelný a z té části, ze které zemědělsky použitelný je, je využitelný zejména pro účely pastvy. K pěstování plodin či dřevin je použitelná malá část zemědělsky využívané půdy, a to zejména část Ferganské doliny a Isfarská dolina. Tádžikistán nedisponuje přírodními zdroji, které by měly velký hospodářský význam. Výjimkami v tomto ohledu jsou síť vodních toků, která je energeticky využitelná, a zásoby bauxitu.

Půdorys rozděluje zemi na tři oddělené oblasti: Východní hornatou část Horní Badachšon, západní méně hornatou a urbanizovanější část a severní výběžek Tádžikistánu do Ferganské doliny. V rámci jednotlivých oblastí nevytváří oddělené obyvatelné územní jednotky, nýbrž celistvé osídlení. Jednotlivé oblasti jsou navzájem oddělené spíše vzdáleností než počtem přístupových cest[44].

Hlavním městem Tádžikistánu je Dušanbe.

b. Politická obec a její segmenty

Tádžikistán je země, která je ze středoasijských států nejméně osídlená ruským či jiným slovanským obyvatelstvem. Rusové v současnosti představují pouhá 3% všech jeho obyvatel. Po rozpadu Sovětského svazu představovali Slované téměř 10% obyvatel. Naproti tomu je v zemi na středoasijské poměry nejvyšší procento obyvatelstva, které je etnicky menšinové a cítí se býti příslušníkem národa jiného středoasijského státu. V zemi žije 25% místního obyvatelstva Uzbeků a asi 2% Kyrgyzů. Asi 5% obyvatel představují příslušníci jiných menšinových národů. Národnostní složení se za posledních deset let změnilo. Jak již bylo naznačeno, zemi opustila zejména během válečných událostí mezi lety 1993 a 1997 zhruba polovina ruské populace. Občanská válka způsobila také, že mnoho osob opustilo zemi do sousedních států Uzbekistánu, Kyrgyzstánu a Afghánistánu. Cílovou zemi volili emigranti často v závislosti na své politické příslušnosti, která byla motivem emigrace. Migrační proud do Afghánistánu se v posledních letech obrátil a naopak mnoho afghánských uprchlíků přišlo do Tádžikistánu. Často to byly osoby etnicky příbuzné Tádžikům. Migrační posuny se odhadují na desetitisíce osob. Odhaduje se rovněž, že válka představovala úbytek až 10% obyvatelstva, z čehož většina ztrát nastala v důsledku úmrtí a částečně též emigrace.

Samotné tádžické obyvatelstvo je na středoasijské poměry výjimečné tím, že je neturkického, indoevropského, perského původu a představuje v Tádžikistánu 65% obyvatel. Další jeho zvláštností je, že islámské obyvatelstvo je nábožensky rozdělené na většinové Sunity, kteří tvoří 80% celého obyvatelstva, a menšinové Šíty, kteří tvoří 5% celého obyvatelstva.

[44] CIA: *The World Factbook 2000, Tadjikistan*. CIA, Washington, 2000.

Všichni Šítové jsou Tádžici. V rámci tádžické populace je procento Šítů tedy vyšší, asi 8%. Z hlediska historických tradic jsou Tádžikové pastevci, zemědělci i obyvatelé měst.

Tádžická část tádžikistánské společnosti je rozdělena do klanů, které tvoří velké tradiční hierarchické celky s bohatou vnitřní strukturou. Klanový systém je složen ze dvou subsystémů. První je v západní a části Tádžikistánu. Klany jsou historicky soustředěny okolo měst a nemají výrazně etnický charakter. Na hornatém východě jsou klany více určené etnicky a jejich organizace odpovídá zemědělskému způsobu života. Klanová příslušnost zůstává aktuální i po přesídlení příslušníka klanu na jiné území. Povaha klanů je mocenská a jejich vzájemné vztahy jsou konkurenčního charakteru, zejména díky tradici účasti představitelů jednotlivých klanů na státních strukturách. Princip zastoupení příslušníků více klanů v politických strukturách přetrvával i během Sovětského svazu. Kromě popsaného etnického rozdělení, obyvatelstvo je stejně jako celá země rozděleno do tří větších územních celků. Ve východní části, Horním Badachšonu, je obyvatelstvo převážně zemědělské. V západní části je osídlení organizováno okolo měst. Severní část je etnicky uzbecká a je součastí Ferganské doliny. Tádžikové jsou na severu ve menšině. Odlišným charakterům odpovídají i odlišné klanové tradice, tj. horské pastevecké, městské tádžické a uzbecké[45].

Jiná společenská *cleavages* jako práce – kapitál, centrum – periferie apod. jsou vedle výše zmíněných etnických a klanových dělících linií zcela potlačena a nehrají prakticky žádnou roli při politickém ztotožnění jednotlivce.

c. Rámec faktických pravidel politického života

V roce 1990 byl v Tádžikistánu, stejně jako v celém Sovětském svazu, zvolen zastupitelský sbor na základě systému jeden kandidát – jeden okresek. Předchozí a následující politický establišment byl veskrze konzervativní a snažil se maximálně bránit politickým reformám ať už místního původu nebo v rámci perestrojky. Během roku 1990 se v Dušanbe odehrály první demonstrace, které měly protirežimní charakter a které byly krvavě potlačeny. Demonstrace se stala od doby v tádžikistánské společnosti jedním z nejběžnějších politických prostředků.

V srpnu v létě 1991 během moskevského puče podporovalo tádžikistánské vedení protireformní síly, které byly iniciátory puče. Po neúspěchu puče se tádžikistánské vedení částečně obměnilo, ale v zásadě se nezměnilo. V zemi se mírně zliberalizovaly poměry a

[45] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 277 – 312. CIA: *The World Factbook 2000, Tadjikistan*. CIA, Washington, 2000.

opoziční platformy měli šanci se veřejně realizovat, nikoliv však se účastnit soutěže o politickou podporu prostřednictvím voleb. Výjimkou v tomto ohledu byly prezidentské volby v prosinci 1991, kterých se opozice účastnila, ovšem neúspěšně. Prezidentem byl zvolen Rachmon Nabijev. Kromě toho se opozice snažila o získání veřejné podpory prostřednictvím médií a demonstrací. Možnost svobodně publikovat názory se měnila, někdy bylo možné tisknout tiskoviny přímo v zemi, jindy bylo třeba je dovážet. Prezident začal nedlouho po svém zvolení režim zpřísňovat a již dosažené politické svobody omezovat. Konflikt mezi opozicí a režimem vyvrcholil v roce 1992, kdy na jaře začaly masové demonstrace v Dušanbe, které v létě téhož roku donutily prezidenta Nabijeva rezignovat. Úřadu se ujal dosavadní předseda parlamentu umírněnější Ibaršo Iskandarov, jehož vliv byl ovšem slabý. Na sklonku roku 1992 pak konflikt s radikalizovanou opozicí přerostl v ozbrojený konflikt. Představitelé opozice, která byla nejednotná, skončili buď v emigraci nebo byli zavražděni. Ibaršo Iskandarova vystřídal v úřadu nový předseda parlamentu Imomali Rachmonov, který vystřídal svého předchůdce již ve druhé funkci. Post hlavy státu vykonával v případě absence prezidenta předseda parlamentu.

Prakticky dva roky trval stav, kdy politický dialog probíhal prostřednictvím ozbrojeného boje. Vláda v Dušanbe formálně existovala, ale na velké části území nevykonávala svou pravomoc. Politickou arénou, kterou se nemohla stát půda zastupitelského sboru, se staly Pamír a ulice tádžikistánských měst. Z hlediska objektivnosti výsledku vzhledem k předem daným pravidlům (síly) se tento systém jevil objektivnější než předchozí nevyvážený stav, což nevypovídá o rolích, které má systém jako celek plnit. Systém státní správy a na povstaleckých územích systém povstalecké správy splýval prakticky s vojenskými strukturami. Celek se často podobal feudální hierarchii.

Stav otevřené občanské války trval do roku 1994, kdy byl ukončen intervencí vojsk Ruské federace za podpory Uzbekistánu. Státní moc v Turkmenistánu po intervenci držela nadále tatáž, značně protireformní, mocenská elita. Důvodem byla i skutečnost, že byla částečně podporována interventy a představovala jedinou uznanou státní reprezentaci. Válka ovšem pokračovala v latentní formě. Oficiální představitelé mezitím přijali ústavu, která měla upravit základní vztahy státních orgánů a jejich pravomoci. Tádžikistánská ústava zvolila standardní prezidentský systém s jednokomorovým parlamentem (*Маджлиси Оли*)[46]. Na podzim roku 1994 byla zvolena prezidentem dosavadní úřadující hlava státu, předseda parlamentu Imomali Rachmonov. Průběh voleb byl zmanipulován s cílem udržet moc v rukách dosavadních autorit. O necelý rok později, v létě 1995, proběhly parlamentní volby, jejichž průběh neodpovídal

[46] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 381

standardům svobodné politické soutěže, ale umožnil zaujmout místa i neloajálním kandidátům[47].

Od ukončení války v roce 1994 se nepodařilo centrální vládě dostat pod kontrolu všechna území a na mnoha místech trval poválečný stav. Ozbrojený boj a násilí nadále přetrvávaly jako politické prostředky. Situace v zemi byla nestabilní místy probíhaly ozbrojené konflikty.

Mezitím od roku 1994 probíhala jednání pod patronací OBSE, která si vzala za cíl dovést opozici, respektive její přeživší část, a vládní struktury k dialogu a následnému uzavření míru. Od roku 1996 jsou v zemi pozorovatelé vyslaní OSN (UNMAD). Mírová dohoda byla uzavřena v roce 1997 a umožňovala opozici, včetně islámské, se rovnoprávně účastnit politického života. Od podepsání mírové dohody v létě 1997 se systém více či méně stabilizuje. Problémem zůstávají excesy proti dohodnutým pravidlům spočívající ve lpění některých lokálních politiků (polních velitelů) na válečných politických metodách a jejich těžké politické socializaci v nových podmínkách politického života.

Byla pozměněna ústava a jednokomorový parlament byl nahrazen dvoukomorovým. Do dolní komory (*Мамаяндоган*) volí občané 22 poslanců proporčně v e volebním obvodu tvořeným celým státem a 41 poslanců většinovým dvoukolovým způsobem v jednokomandátových okrscích. Celkem má tedy dolní komora 63 poslance. Horní komora (*Маджлиси Милли*) má 33 členy, z nichž je 25 voleno místními zastupiteli a 8 členů jmenuje prezident. V zemi se po podepsání mírové smlouvy uvolnily poměry a otevřel se prostor pro volnou soutěž politických sil, možnost šířit své názory apod. Skutečnost, že občas dochází k excesům způsobených nízkou politickou morálkou není překážkou postupného vývoje ke stále svobodnějším poměrům[48].

V lednu 1999 proběhly parlamentní volby a v prosinci téhož roku prezidentské volby. V prezidentských volbách zvítězil dosavadní prezident Imomali Rachmonov. Parlamentní volby proběhly podle mezinárodních pozorovatelů v souladu s mezinárodními standardy. K prezidentským volbám byly vzneseny výhrady, které se týkaly zejména volební kampaně a přístupu k hromadným sdělovacím prostředkům[49].

---

[47] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 23.

[48] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 381

[49] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 277 – 312. CIA: *The World Factbook 2000, Tadjikistan*. CIA, Washington, 2000. Dále: http://www.agora.smt.it.

d. Systémy zprostředkování zájmů

V Tádžikistánu neexistovala prakticky do voleb v roce 1999 volná soutěž politických stran. V období občanské války ale existovala její alternativa v podobě volné válečné soutěže politických sil.

Opoziční hnutí mělo na rozdíl od jiných středoasijských zemí své kořeny v polovině osmdesátých let nebo i dříve. Opozice se postupně krystalizovala a dělila. Před vypuknutím občanské války existovaly čtyři základní opoziční strany. Stana islámské obnovy, strana Rastochez, Strana demokratického Tádžikistánu a Lali Badachšon. Z nich první tři představovaly obecné myšlenky a poslední byla stranou regionální a hájila zájmy východní části země v pohoří Pamíru. Systém ovšem neumožňoval běžnou stranickou komunikaci. Faktickým nositelem mocenského monopolu byli komunisté, respektive postkomunisté. Po vzniku válečného konfliktu se v podstatě vytvořil systém dvou soupeřících stran. Na jedné straně islamisté a obyvatelé východní části Tádžikistánu, kteří se institucionálně sjednotili ve Sjednocené opozici Tádžikistánu, a na druhé straně postkomunisté se střídavou podporou části demokratů, nacionalistů a Uzbeků. Celý systém byl nestabilní a neumožňoval střídavou koaliční praxi popřípadě široký konsensus. Další jeho nevýhodou byla velká nákladnost a náročnost na lidské zdroje. Jediné politické síly, které se pohybovaly skrze „válečnou linii“ byly frakce demokratické strany.

Po té co byl tento systém překonán a zrušen, mimo jiné i zásahem zvenčí, se v zemi ustálil omezený pluralizmus, na kterém participovali komunisté a demokraté. První volební klání v roce 1995 dalo nejsilnější mandát komunistické straně a jejím spojencům (100 mandátů ze 180). Lidová strana získala 10 mandátů, Strana lidové jednoty 6 mandátů, Strana hospodářské a politické obnovy získala 1 mandát, nezávislí získali 64 mandátů. Prezidentské křeslo získal ve všeobecném hlasování Imomali Rachmonov, představitel Strany lidové jednoty. Tato nová strana, která se snažila být *catch-all party*, si brzy získala velmi významné postavení a po sloučení s dalšími podobnými se přejmenovala na Lidovou demokratickou stranu Tádžikistánu. Islamisté v té době byly vyloučeni ze standardního politického klání a snažili se o získání politického vlivu prostřednictvím vojenských akcí guerillového charakteru. Celý politický systém procházel takovou změnou, že stranickopolitický systém nevytvářel relevantní obraz politického složení společnosti. Některé opoziční strany se postupně rozhodly vystoupit z ilegality a účastnit se standardního politického boje. Jednání s opozicí, která byla nakonec úspěšná, předchozí volby fakticky zpochybnila, protože umožnila vstoupit všem zbývajícím politickým silám do prostoru neválečné politické soutěže. Totéž platí i o volebním systému, neboť byl stranami mírové smlouvy dohodnut nový složitější výběr kandidátů. Pro přechodné

období byla v mírové smlouvě dohodnuta 30% účast válečné opozice ve státních výkonných a zastupitelských strukturách.

Tento legitimační deficit vyřešily až volby v roce 1999, ve kterých s přehledem zvítězila Lidová demokratická strana Tádžikistánu, jež získala 30 z 64 mandátů v dolní komoře. Komunisté získali 13 mandátů a 2 mandáty získala Strana islámské obnovy. Ve volbách propadly Demokratická strana, která měla výraznější návaznost na předválečnou demokratickou stranu, Socialistická strana, která představovala reformističtější odštěp od Komunistické strany, a nová Strana spravedlnosti. Ve volbách uspělo 15 nestraníků, kteří byli nejvíce nakloněni vítězi voleb. Lídr nejsilnější politické stany a dosavadní prezident získal rovněž prezidentské křeslo s podporou 97% (!) zúčastněných voličů v přímých volbách. Skutečnost je, že se stal integrujícím prvkem, stejně jako jeho politická strana, která sestavuje vládu s podporou nestraníků. Jasnou tendencí ve volebních preferencích byla podpora politických sil, které se udržely v Tádžikistánu po celou dobu. V exilu udržovaná odnož demokratické strany zcela propadla. Jednoznačným voličským poselstvím voleb byl neúspěch islamistů, kteří získali mnohem slabší voličskou podporu něž jejich předchozí válečné pozice a přechodný dohodnutý 30% podíl.

Celý systém budí dojem, že systém politických stran či politických sil reflektuje zaměnitelné zájmy jednotlivců či skupin. Ve skutečnosti je však systém i odrazem klanového uspořádání země, které má kompetitivní povahu. Míra poměru klanových archetypů a ideových vzorců v celém politickém systému byla v jednotlivých fázích jeho vývoje různá. V dobách sovětských bylo běžné, že stranické posty byly obsazovány podle klanového klíče a vytvářel se takto rovnovážný stav. Po rozpadu Sovětského svazu se v nových podmínkách objevily jak opoziční síly, které byly vázány na klanový systém, tak takové, které se snažily získávat politickou podporu prostřednictvím politické soutěže o voličskou podporu. V přechodném období před válkou nebyla povaha systému ještě zcela zjevná. Po zahájení války významně převážily klanové struktury. Tento stav trval po celou dobu války. Mocenský spor, který byl interpretován ideově, měl výrazně klanové pozadí.

Po válce se opět objevily *catch-all parties*, které se snažily oslovit voliče napříč klany a do jisté míry se jim to podařilo. Nejúspěšnější v tomto ohledu byla Strana lidové jednoty, později Lidová demokratická strana Tádžikistánu. Tento trend ještě posílil podpis mírové dohody a následné volby. Dosud přetrvávající excesy (vraždy, atentáty, teroristické útoky apod.) jsou právě projevem nespokojenosti politických aktérů, kteří shledávají nový systém méně výhodným. Klanová struktura v současnosti není nějak významně potlačena, naopak hraje a bude hrát i v budoucnu velkou roli. Otázkou je, do jaké míry bude spjata se stranickopolitickým

systémem. Z dosavadního vývoje vyplývá, že čím méně uznávaných pravidel obsahuje prostor, ve kterém je politický systém, tím více suplují klanové struktury jiné společenské vazby. Klanový systém má tedy výrazně subsidární povahu[50].

Významná uzbecká menšina v celém systému klanů zaujala pozici jednoho z klanů. To platí o jižní části Tádžikistánu, kde jsou místní Uzbeci příslušníci jednoho z klanů. Na severu žijící Uzbeci usídlení převážně ve Ferganské dolině, kteří jsou příslušníci zvláštního Chodžentského klanu, se konfliktu nezúčastnili. Ruské, převážně městské obyvatelstvo, které v zemi vydrželo, se vojenského konfliktu rovněž nezúčastnilo. V dobách poválečných nedokázal nově konstruovaný systém reflektovat postavení těchto menšin. Po posledních volbách mají tyto menšiny své zástupce v parlamentu[51].

Celý systém zprostředkování zájmů by se v současnosti dal charakterizovat jako systém převládající strany se značně heterogenním okolím, ve kterém se promítá etnické, klanové, ideové a náboženské rozdělení země. Výjimečností systému na středoasijské poměry je, že se v něm v současné době účastní standardní politické soutěže i islamisté. Systém klanů je v současné době částečně integrovaný subsystém. Své nejvýznamnější institucionální uplatnění nenachází v dolní komoře parlamentu, ale v horní komoře, která je ustavena volbou místních oblastních zastupitelstev.

V celém systému nejsou zatím nijak zohledněny jiné zájmové skupiny jako odbory apod. Některé podnikatelské skupiny místního významu uplatňují své zájmy prostřednictvím klanového systému.

e. Ideová výbava

Po rozpadu Sovětského svazu zůstaly v Tádžikistánu u moci sovětské struktury, které se snažily udržet své monopolní postavení. Jejich politický program ovšem ztratil sovětský ideový obsah a měl ryze technokratický rozměr. V politické praxi se mocenská elity vrátila před období perestrojky. Nově vznikající opoziční síly přišly se třemi základními ideovými proudy. Prozápadním demokratickým, nacionalistickým a islamistickým. V soutěži o vliv se pak tyto ideové proudy střetávaly s klanovými, národnostními a regionálními zájmy. Ve válečném konfliktu se vyprofilovaly dva nejvýznamnější proudy. Islamistický na straně opozice a

[50] Langer, Alexander: *Poslední tažení na jih*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1995. Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 277 – 312.

[51] Horák, Slavomír: *Konfliktní zóny ve Střední Asii*. In: *Mezinárodní politika 9/2000*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 2000; str. 16 – 18. Také viz: http://www.agora.smt.it.

postkomunistický technokratický proud, který absorboval některé nacionalistické myšlenky, na straně vládního establišmentu. Demokratické prozápadní myšlenky se ve válečném sporu prakticky neuplatnily.

Brzy po první fázi války byla v roce 1994 přijata ústava, která definovala Tádžikistán jako právní sociální a světský stát založený na občanském principu[52].

Tehdy se nejprve uplatnily „postsovětské" ideové proudy, které se reformovaly a pokusily se nabýt nové levicové socialistické rozměry.

Velmi záhy se ovšem vzchopila rezidua sil představující demokratické prozápadní myšlenky, která se obohatila o nacionalistické tádžické ideje a stala se jednou z nejúspěšnějších ideologií. Jejich postavení se výrazně nezměnilo ani po vstupu islamistů do klubu uznaných hráčů v politickém prostoru. Islamisté, kteří měli šanci obhájit svou vybojovanou pozici ve volbách, zaznamenali neúspěch v podobě dvou mandátů z šedesáti tří. Svým obsahem se islamisté ve své většině dost vzdalují fundamentalistům a přijímají soutěž více politických sil jako legitimní politický systém. Fundamentalistické křídlo je velmi slabé.

Je obtížné konstatovat, co je v současné době státní nebo všeobecně sdílenou množinou hodnot, na které je nový systém postaven. Z hlediska politické praxe je nejbližší pravdě *modus vivendi* založený na skutečnosti, že dohoda o míru a stávající stabilita, která je pro většinu zúčastněných výhodnější než válečných stav, jsou v současné době společným katalogem hodnot, jenž je východiskem pro většinu politických sil. Hodnoty, ke kterým se Tádžikistán hlásí prostřednictvím své ústavy, nejsou natolik obsažné, aby byly s to stát se uznávaným hodnotovým základem. Otázka trvalejší státní doktríny je tedy do jisté míry nezodpovězena[53].

Totéž platí i o představách, jakým způsobem vykonávat státní moc a vyvážit poměr moci parlamentní a prezidentské. *Status quo*, který je dílem politických mírových dohod z roku 1997, je v této chvíli jediným, co všechny zúčastněné strany respektují.

f. Hospodářský systém

V Sovětském svazu byl Tádžikistán zemí s nejvyšším podílem osob zaměstnaných v zemědělství, ten byl o něco vyšší než polovina. Vysoký podíl zemědělců se po rozpadu SSSR nijak nezměnil. Postavení nejdotovanější a nejchudší země si uchoval i po devadesátá léta. Po rozpadu Sovětského svazu se postkomunistické vedení státu nepokoušelo provádět tržně zaměřené reformy a snažilo se spíše konzervovat stávající stav. Po vypuknutí války se ze země

[52] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 381.

[53] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 277 – 312.

odstěhovala drtivá většina rusofonního obyvatelstva (v roce 1994 okolo 80%, poté se část rusofonního obyvatelstva vrátila). Vzhledem k tomu, že průmysl, státní správa a služby s nimi spojené byly obsazeny především rusofonním obyvatelstvem, tak jeho odchod znamenal úplný kolaps všech odvětví s výjimkou zemědělství[54].

Jediná průmyslově významnější odvětví jsou vodní elektrárny, těžba bauxitu a zpracování hliníku. Tádžikistán zpracovává na hliník i dovezený bauxit. Zbytek národního produktu tvoří zemědělství a služby. Zemědělství zaručovalo před kolektivizací potravinovou soběstačnost, která ovšem vzala za své po té, co Sovětský svaz zavedl v Tádžikistánu během „zelené revoluce“ v sedmdesátých letech masové pěstování bavlny a dalších průmyslových produktů. Válka zaručila, že vše, co alespoň trochu fungovalo z hospodářského hlediska a bylo schopno výměny hodnot s okolím, se naučilo fungovat i samostatně. Hospodářský život se zcela atomizoval. Během války neexistovala prakticky žádná formální pravidla hospodářského života. Po první otevřené fázi občanské války byl v zemi formálně uvolněn trh. Po podepsání mírových dohod začal národní produkt stoupat a dosud významně stoupá, což je vzhledem k dosažené hloubce propadu pochopitelné. Z hlediska hospodářských zájmů Tádžikistánu je pozitivní informací, že se začala obnovovat síť malých a středních podniků. Nejvýznamnější hospodářské problémy, se kterými se země musela po válce vyrovnávat, byl návrat uprchlíků, kteří byli hospodářsky neintegrovaní. Dalším podobný problém představuje uprchlická vlna způsobená válkou v Afghánistánu. Privatizace nebyla a pravděpodobně nebude významným problémem vzhledem k velmi malé privatizační podstatě.

Země má velmi nízký obrat zahraničního obchodu a její hospodářství je ve Střední Asii zcela opomíjené. Totéž platí o zahraničních investicích. Obě zmíněné veličiny jsou nejnižší v rámci celého bývalého východního bloku. Nejsou ani předpoklady, že by se Tádžikistán stal v budoucnu hospodářsky relevantní jednotkou. Jedinou zahraniční motivací na hospodářské stabilitě regionu je bezpečnostní riziko, které země představuje. Z těchto důvodů je země příjemcem zahraniční finanční pomoci. Na podzim roku 2000, kdy byla země postižena hladomorem způsobeným letními suchy, se tato domněnka potvrdila. V zájmu zachováni stability v regionu investovaly ostatní země do omezení následků tádžikistánského hladomoru. Po celá devadesátá léta byla nejvýznamnějším donátorem Tádžikistánu Ruská federace, která tak činila právě zejména z motivů bezpečnostních a geopolitických. V některých obdobích činila ruská dotace až 3/4 tádžikistánského státního rozpočtu[55].

Pokud se někdy země stane v budoucnu cílem zahraničních investic, bude mít na nich

[54] CIA: *The World Factbook 2000, Tadjikistan*. CIA, Washington, 2000.

[55] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 23.

podíl tádžická uzbekistánská hospodářská elita, která žije v Samarkandu a Buchaře.

Podle údajů Evropské banky pro obnovu a rozvoj z podzimu 2000 zaznamenal Tádžikistán v roce 1999 hospodářské oživení[56].

g. Mezinárodní aspekty

Kromě toho, že je Tádžikistán nejchudší zemí regionu, je také nejslabší a nejnestabilnější zemí regionu. V tomto ohledu je spíše než subjektem mezinárodních vztahů jejich objektem. V rámci faktických možností, které má Tádžikistán na mezinárodním poli, nemůže prakticky volit mezi různými variantami zahraniční politiky. Je tedy odkázán na zahraniční politiku svých partnerů.

Vzhledem k úplné hospodářské neatraktivnosti Tádžikistánu se jeho postavení redukuje na bezpečnostní aspekt, který je o to významnější. Prakticky po celou dobu konfliktu se mezinárodně uznaná tádžikistánská vláda opírala hospodářsky a politicky o Ruskou federaci. Ruská federace podporovala tádžikistánský oficiální establišment jak finančně, tak přímo vojensky prostřednictvím intervence. Jiné regionální velmoci nemají v Tádžikistánu žádný nebo pouze nepatrný vliv. To platí o Íránu, který byl nějakou dobu útočištěm části opoziční emigrace. V současné době jsou v zemi mírová vojska Ruské federace a ruské jednotky střežící hranice SNS. Jedno z bezpečnostních rizik, které Tádžikistán z hlediska Ruské federace a jiných středoasijských zemí skýtá je, že by posloužil jako infiltrační brána pro islámské fundamentalistické myšlenky do postsovětského prostoru. Dalším obecným rizikem je obecná nestabilita.

Dalším významným mezinárodním partnerem je Uzbekistán, který se rovněž snaží o maximální udržení stability v regionu. Uzbekistán se nepřímo podílel na intervenci a prostřednictvím menších vojenských akcí se v minulosti snažil usměrňovat situaci ve svůj prospěch. Vztahy mezi Tádžikistánem byly vždy komplikované a nerovné. Jedním z mnoha důvodů byla přítomnost uzbecké menšiny v Tádžikistánu a tádžické menšiny v Uzbekistánu. Dalším ožehavým problémem byla skutečnost, že uzbekistánská islámská opozice využívala a částečně dodnes využívá Tádžikistán jako místo azylu a zázemí. Uzbekistánská účast na ruské intervenci vedla některé pozorovatele k závěru, že byl z Tádžikistánu vytvořen ruskouzbekistánský protektorát[57].

Samotný Tádžikistán podporuje všechny představitelné hospodářské a politické

[56] Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn 2000.

[57] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 25 an.

integrační snahy, které se v postsovětském prostoru vyskytují, protože je to pro něj z bezpečnostního a hospodářského hlediska výhodné. Jeho pozice je natolik slabá, že se ani nepokouší nějak ovlivňovat charakter těchto integračních snah. Vzhledem k jeho svázanosti s Uzbekistánem je ale spojencem – ač problematickým – v aspiraci na vůdčí postavení v regionu. Z hlediska Tádžikistánu není kazachstánská alternativa dominantního státu ve Střední Asii v tomto ohledu aktuální.

Ve vztahu k Ruské federaci zaujímá Tádžikistán zcela servilní postavení, v souladu s tádžikistánskou závislostí na Ruské Federaci[58].

h. „Citlivé“ aspekty

Současný tádžikistánský politický systém má dva základní nedostatky. Prvním z nich je nedostatek státní rezóny a druhým je nízká úroveň politické socializace některých politických subjektů.

Vzhledem k anamnéze stávajícího *statu quo* není důvodem neútočení kdysi znepřátelených politických stran hodnotový základ, ale pouhá politická nutnost. Je otázkou, jestli takové důvody uzavření míru, které vnímá každá strana jinak, mohou být trvalé. Současná tádžikistánská politická obec nesdílí hodnoty, které by ji stmelovaly natolik, aby ji činily národem v politickém slova smyslu. Současné uspořádání a pravidla politického života jsou pro všechny účastníky výhodnější než předchozí poloválečný nebo přímo válečný stav. Podle některých analytiků byl mír uzavřen, protože Tádžikům jako celku hrozilo, že přestanou jako národ existovat. Už tento postřeh svědčí o negativní a nikoliv pozitivní volbě. V tádžikistánské válce neexistuje ani vítěz, který by svůj hodnotový katalog dokázal legitimovat vítězstvím a následně jej prosadit.

Některé státy, které dokonce vznikly proti všem pravidlům, dokázaly svou existenci legitimizovat v čase. Tyto státy si také osvojily katalog hodnot je jako právní stát, respekt k jedinci apod. Je ovšem otázkou, zda se touto nebo podobnou cestou může vydat i Tádžikistán, který postrádá jak hodnotový základ v tradičním slova smyslu, tak neutrální rámec pravidel, které mohou státní zřízení svým dlouhodobým užíváním legitimizovat a sebe sama ztradicionalizovat.

[58] Tádžikistán umožnil jako jedna ze dvou středoasijských zemí Rusům žijícím v Tádžikistánu mít dvoje občanství. Tádžikistánský prezident Imomali Rachmonov dokonce v červenci 1993 prohlásil, že Tádžikistán a jeho národ by bez Ruské federace vůbec neexistovali; viz: Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 23.

Druhým souvisejícím citlivým aspektem je problém nedodržování míru některými účastníky válečného konfliktu. Tato nízká „mírová morálka“ je způsobena zmíněnou absencí společného jmenovatele. Mírová dohoda není „společenskou smlouvou“, která by zavazovala každého. Je ovšem skutečností, že četnost excesů proti mírovým dohodám klesá a území, které kontrolují centrální úřady se rozšiřuje.

i. Obecná charakteristika politického systému

Tádžikistánský politický systém zaznamenal v devadesátých letech dvacátého století několik velmi odlišných fází vývoje. Z těchto důvodů jsou nesouměřitelné a obecné poznatky k celému vývoji lze jen ztěží vyvozovat. Kdybychom opominuli způsoby politického soutěžení, tak se tádžikistánský vývoj podobá vývoji ve středoevropských zemích: zárodečná opoziční platforma – pluralizace – krystalizace – stabilizace. Vzhledem ke kosmetickým odlišnostem ovšem tato paralela v mnohém pokulhává. Zvláštností celého vývoje je i rozteč podob systému. Rozteč mezi válečným stavem a mírovým konsensem, který nemá na území bývalého SSSR obdoby, je velmi široká a pro osobu, která má kladný vztah k míru, i potěšivá. Inspirativní je v tomto ohledu i precedens akceptace islamizmu jako legitimního politického proudu.

Stávající podoba systému je pak natolik nová, že nelze posuzovat její schopnost reprodukce. Z formálních znaků lze dovozovat, že se v Tádžikistánu tvoří pluralitní demokracie, která má na středoasijské poměry nejširší záběr z hlediska ideového rozpětí. O tom, zda se to nakonec nestane její funkční výhodou, lze zatím pouze spekulovat.

Stejně jako v dalších dvou pluralitních středoasijských demokraciích se stal velmi důležitou osobou politického života prezident, který plní i integrativní roli.

4. Turkmenistán

a. Charakteristika země

Turkmenistán je druhou největší středoasijskou republikou, která se nachází na jihozápadě Střední Asie. Jeho rozloha činí 488 100 km^2. Svou velikostí ovšem jen o něco málo předčí Uzbekistán. Turkmenistán je ovšem nejméně lidnatou středoasijskou zemí. Na jeho území žije zhruba 4,5 milionu obyvatel. Turkmenistán hraničí s Kazachstánem, Uzbekistánem, Íránem a Afghánistánem. Na západě má Turkmenistán přístup ke Kaspickému moři.

Turkmenistán je rovinatý a z větší části pokryt pouští. Malá část uzemí v okolí řek a

Kaspického moře je zemědělsky obdělávatelná (asi 3%). Značná část území je využitelná pastevecky (63%). Turkmenistán disponuje zásobami zemního plynu, ropy, uhlí a síry. Zásoby zemního plynu jsou ve světovém měřítku čtvrté největší na světě, nesmírně rozsáhlé jsou i zásoby ropy.

Půdorys nerozděluje zemi na žádné celky. V tomto ohledu je země jednolitá. Zemí protékají z východu na západ dvě řeky. Na severu Amu-Darja a na jihu Sumbar. Systém vodních toků je propojen a doplněn vodními kanály[59].

Hlavní město Turkmenistánu je Ashgabad[60].

b. Politická obec a její segmenty

Na středoasijské poměry je v Turkmenistánu vysoký podíl etnicky většinové populace: Turkmenů je 77%. Kromě nich žije v zemi početná uzbecká menšina, která představuje 9% obyvatelstva, a ruská menšina, která představuje 7% obyvatelstva a žije prakticky pouze ve městech. Uzbeci jsou celistvě usídleni na severovýchodě země a Rusové žijí v naprosté většině ve městech po celém území, nejvíce v hlavním městě. Během devadesátých let se podíl ruské menšiny postupně snížil asi o 1/4 původního stavu. V zemi žije ještě kazašská menšina usídlená na severozápadě, která čítá asi 2% obyvatel. Asi 5% obyvatel je příslušníků jiných národností.

Turkmenské obyvatelstvo je tradičně pastevecké a polokočovné, výjimečně zemědělské se slabým vztahem k městské kultuře. Turkmenský národ je rozdělen do několika málo velmi početných klanů, které nemají pevnou vnitřní strukturu, ale představují spíše něco jako malé národy. Jednotlivé klany přísluší k různým územím, ale vzhledem k migraci obyvatel jsou tyto hranice mírně rozostřené. Turkmenské obyvatelstvo prošlo od druhé světové války procesem sedenterizace a urbanizace. Tato skutečnost oslabila pocit klanové příslušnosti u městského obyvatelstva, který ale přesto i u něj zůstává živý. Venkovské obyvatelstvo a obyvatelé menších měst pociťují klanovou příslušnost velmi živě. Vztahy mezi jednotlivými klany mají konkurenční povahu.

Obyvatelstvo se identifikuje podle etnického klíče, Turkmeni dále podle klíče klanového. Dalším, ale velmi diskutabilním *cleavage* je centrum – periferie. Další *cleavages* nejsou příliš významná. Země je poměrně málo industrializovaná a vrstva inteligence je neorganizovaná. Segmentarizace společnosti je tedy velmi přehledná. Pro celou politickou obec je charakteristické, že je politicky velmi laxní a postrádá jakákoliv aktivistický étos, ať už

[59] CIA: *The World Factbook 2000, Turkmenistan*. CIA, Washington, 2000.

[60] Vzhledem k tomu, že v Turkmenistánu byla zrušena cyrilice a zavedena latinka, nepoužívám žádnou transkripci.

demokratický, islámský nebo jakýkoliv jiný[61].

c. Rámec faktických pravidel politického života

Již před rozpadem Sovětského svazu vznikaly ke konci druhé poloviny osmdesátých let v Turkmenské SSR zárodky opozičního hnutí, které mělo národně emancipační ideové zázemí. Jeho členové se rekrutovali zejména z řad studentů a inteligence. Tehdejší představitelé Turkmenské SSR toto hnutí nijak zvlášť nepotlačovali. Tento postup by byl v rozporu s trendem, který udávala Moskva. Představitelé režimu dokonce s některými členy opozice diskutovali. Opozičních sil bylo několik a měly charakter hnutí či iniciativ, nikoliv stran. Posléze se pokusily o integraci založením Helsinského shromáždění. V roce 1990 se začal establišment Turkmenské SSR stavět proti těmto hnutí silněji. Opozice se pokusila založit v roce 1991 opoziční Demokratickou stranu. Turkmenské úřady ovšem stranu nezaregistrovaly a vrátily podklady k registraci bez odpovědi. Již na sklonku existence Sovětského svazu a během procesu formální emancipace se postup státní moci vůči opozici vyostřil.

Dne 22. srpna 1990 přijal Nejvyšší sovět Turkmenské SSR deklaraci státní suverenity republiky. Dne 27. října 1991 vyhlásil tentýž orgán nezávislost, o měsíc později přijal nový název státu a 18. května 1992 přijal novou ústavu již plně samostatného státu. Nová ústava předpokládala prezidentský systém, ve kterém je prezident zároveň předsedou vlády, jejíž členy jmenuje bez kontrasignace. Parlament je dvoukomorový. Horní komora (*Halk Maslahaty*) je složena ze zástupců zvolených přímo nebo jmenovaných prezidentem či jinými orgány. Dolní komora (*Majlis*) je složena ze zástupců volených přímo[62].

Od počátku devadesátých let, tj od okamžiku, kdy mohly turkmenistánské elity ovlivňovat politický vývoj, byl Turkmenistán koncipován jako jiný stát než všechny ostatní středoasijské republiky v tom smyslu, že v Turkmenistánu neměla být umožněna politická pluralita. V jeho čele zůstal dosavadní generální tajemník Turkmenské SSR Saparmurat Niyazov, který byl 27. října 1990 zvolen ve všelidovém hlasování prezidentem. Ve volbách, ve kterých neměl oponenta, získal 98% hlasů. Podle nově přijaté ústavy proběhly volby znova 21. června 1992, kdy byl za stejných podmínek zvolen 99,5% hlasy[63].

Formální pravidla dokonce ani nepředpokládala, že by v zemi probíhaly volby, které by

[61] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 312 – 360.

[62] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 406.

[63] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Turkmenistan December 11, 1994*; Vypracováno pracovníky komise; Ashgabad, Turkmenistán, Únor 1995.

měly náznak plurality. Ústava a volební zákony předpokládají volbu z jednoho kandidáta v každém volebním okrsku. Volby navíc probíhají způsobem, který vzbuzuje pochybnosti o jejich tajnosti. V roce 1997 byl prodloužen referendem prezidentský mandát a v roce 1999 přijal Parlament jednomyslně (!) rozhodnutí o doživotním prodloužení prezidentského mandátu současného prezidenta, kterému mezitím udělil titul Turkmenbashi (hlava a otec všech Turkmenů)[64].

Státní moc vykonává aparát, na jehož vrcholu je prezident, respektive předseda vlády, kterou jmenuje. Parlament je fakticky pod kontrolou prezidenta. Rovněž veškerá státní správa, ale i samospráva, mu je fakticky podřízena. V zemi hraje významnou roli tajná služba, která plní ve vztahu k občanům roli politicky kontrolní a sankční.

V zemi existuje jediná politická strana (ústavní a právní řád také předpokládá existenci pouze jedné politické strany) Demokratická strana, která vznikla přejmenováním Komunistické strany Turkmenské SSR bez jeji významné organizační či personální transformace. Předsedou Demokratické strany je Supurmurad Nijazov. Pro vztah stranických a státních struktur platí, že státní struktury jsou významnější[65].

Jiné politické síly byly již od počátku potlačovány, nebyly registrovány a jejich členové byli sankcionováni vězením, ztrátou zaměstnání apod. Sankce dopadaly nikoliv pouze na politické činitele, ale i na kritiky režimu (umělce, vědce apod.), popřípadě na jejich rodinné příslušníky. Mnozí členové opozičních struktur byli nuceni emigrovat. Faktická kontrola společnosti vykonávaná státním aparátem je velmi hluboká. Žádná opoziční struktura, která se snažila udržet v zemi, se neudržela delší dobu. Někteří opozičně smýšlející jedinci, kteří se svými názory netajili, se ovšem v Turkmenistánu udrželi[66].

Režim je v otázkách represe i symbolicky důsledný. Brání nejenom svobodě projevu, ale i svobodě náboženského vyznání. V zemi jsou registrovány dvě náboženské komunity; pravoslavní a muslimové. Náboženský život v rámci těchto společenstev kontroluje stát. Jiné náboženské společnosti a církve se fakticky nemohou registrovat, ač to zákony umožňují[67].

Jediná oblast, která není zcela pod kontrolou přísné vertikální hierarchie, je vliv klanů na vnitřní život státní správy. Vzhledem k podmínkám neusilují členové klanů o získání míst

[64] Tento kult osobnosti má ovšem své meze. Nijazov například ze skromnosti odmítl čtvrté udělení nejvyššího státního vyznamenání (první tři ovšem nikoliv). Státní vyznamenání uděluje parlament.

[65] Tímto se Turkmenistán liší od Sovětského svazu, kde tomu bylo naopak.

[66] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan*. Washington, 2000.

[67] Turkmenistánský právní řád vyžaduje 500 členů pro registraci. Dokud není společnost registrována, je považována za sektu a tvrdě potírána, takže společnost se nemůže fakticky dostat k registraci, která vyžaduje předběžné organizační úsilí.

v zastupitelských orgánech, ale přímo v úřednických strukturách. Klanová příslušnost je vlastní prakticky každému Turkmenovi, takže lze tomuto jevu ztěží zabránit. Prezident je v tomto ohledu výjimkou, protože není součástí žádného klanu. Vyrůstal totiž v dětském domově[68].

d. Systémy zprostředkování zájmů

Vzhledem k faktickým podmínkám, které státní moc vytváří neexistuje v Turkmenistánu nic jako systém politických stran ani jeho obdoba. Proti systému více politických stran se turkmenští představitelé stavějí dokonce otevřeně. V minulosti, jak jsem naznačil v předešlé kapitole, existovala na konci osmdesátých let různá opoziční hnutí, jejichž integrace vyvrcholila založením několika hnutí; Agzybirlik (Jednota), Lidové fronty Turkmenistánu, Názor, Smysl a jiných.

Později v roce 1991 se opozičně smýšlející síly rozhodly založit politickou stranu, kterou nazvaly Demokratická strana. V té době už režim zostřoval represi a strana musela pořádat ustavující kongres v Moskvě. Po jejím přejmenování na Stranu demokratického vývoje převzala její název Komunistická strana, aniž by tuto skutečnost nějak komentovala. Následně se nepodařilo žádné opoziční politické struktuře vyvíjet delší dobu jakoukoliv politickou činnost a získávat podporu obyvatel a to až do současnosti.

Mnohem zajímavější je, jak funguje v rámci turkmenistánského politického systému klanová struktura. Z hlediska zájmu nejvyšších elit je turkmenistánský tribalizmus nežádoucím jevem. Nicméně obsazování jednotlivých postů se děje na základě principů proporcionality a vyváženosti. Prezident, jak již bylo řečeno, stojí mimo klanovou strukturu. Členové vlády jsou často zcela rusifikovaní Turkmeni nebo výjimečně i Rusové. Jiné posty jsou již od nejvyšší úrovně obsazovány podle klanového klíče. Některé kontrolní mechanizmy, které fungují v jiných zemích mezi opozicí a vládou, plní podobnou roli v Turkmenistánu v meziklanových vztazích. Je-li ministr příslušníkem jednoho klanu, jsou členy kontrolních orgánů či výborů příslušníci jiných klanů. Některé posty jsou tradičně přidělovány příslušníkům vždy jednoho klanu. Celý systém je z titulu jedné centrální autority udržován v rovnováze. Specifickou neutralizační roli v něm hrají Rusové a rusifikovaní Turkmeni. Jiné menšiny, kupř. Uzbeci, jsou do celého systému rovněž zakomponovány přiměřeným způsobem[69].

Celý systém klanů, který má tradičně konkurenční povahu, je v současné době ve

[68] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 312 – 360.

[69] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan*. Washington, 2000.

vyváženém stavu. Jeho vývoj je ovšem zcela statický, umělý a postrádá prvky dynamiky. Jako celek je oktrojován a neobsahuje mechanizmy, kterými by dokázal sám reagovat na změnu okolí čí podmínek.

V Turkmenistánu neexistuje ani analogie hospodářských nebo jim podobných zájmových skupin. Odbory sice existují, ale jsou plně pod kontrolou státního aparátu. Zahraniční investiční zájmové skupiny jednají s turkmenistánskou reprezentací jako s celkem, který nemohou nijak ovlivňovat zevnitř[70].

Celý systém zprostředkování zájmů je spíše systémem neutralizace zájmů v klanovém a částečně i etnickém slova smyslu. V jiných ohledech je pouze systémem zprostředkování jednoho státního zájmu opačným směrem, tedy od centra moci k jejím adresátům, občanům. Politický systém neplní role, které jsou vlastní zemím se zastupitelskou demokracií nebo jejími prvky. Plní role zcela opačné.

e. Ideová výbava

Turkmenistán, který se povahou politického systému ze všech středoasijských zemí nejvíce podobá předperestrojkovému politickému systému, se krátce po nabytí samostatnosti rozhodl hledat nové ideové kořeny, na kterých pevně postaví nový režim.

Do přelomu osmdesátých a devadesátých let doznívala z projevů exponentů měnícího se režimu rezidua sovětské ideologie. Reformy, které přinášela glasnosť a perestrojka byly v Turkmenistánu přijímány spíše s odstupem. Tehdejší opozice se ideově profilovala jako turkmensky nacionalistická. Součástí jejich požadavků bylo obsazování klíčových a silových postů Turkmeny, využití přírodního bohatství Turkmenské SSR v její prospěch apod. Vzápětí po získání plné samostatnosti nastal dvojí obrat. Vedle zmíněného nástupu represivnějších metod potlačování opozice se vyměnily i ideové výbavy obou aktérů tohoto nerovného vztahu. Opozice začala klást důraz na lidská práva, politické svobody, pluralitní politický režim a začala inklinovat k západnímu modelu demokracie, přičemž nacionalistické pozice opustila poměrně rychle.

Stát a jeho představitelé se prostřednictvím ústavního textu přihlásili k ideím jako jsou demokratický, světský právní stát, ochrana lidských práv, uznání člověka jako nejvyšší chráněné hodnoty, svoboda vyznání apod. V textu ústavy nelze nalézt výsadní postavení turkmenského národa, pouze zakotvení turkmenštiny jako státního jazyka a současně právo na

[70] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 312 – 360.

používání mateřského jazyka[71]. Současně se ovšem političtí představitelé, zejména prezident, který je hlavním určovatelem politického kurzu, začali prostřednictvím konkrétních politických kroků, politických projevů a jinak naznačených priorit hlásit k dalším hodnotám. Nejvýraznější z nich je kombinace vlastenectví a nacionalizmu, která je podložená zdůrazňováním výlučnosti. V rámci potlačení klanové emancipace začal režim hlásat ideje, které měly stmelit turkmenský národ v jeden celek. Zdůrazňování turkmenství, společných tradic a zvyků začalo být běžné. Do té doby poměrně národně neuvědomělý a nesoudržný národ začal být ideově formován mimo jiné i s cílem smazat klanové rozdíly. Tento obrozenecky podbarvený ideový koncept byl doplněn státním vlastenectvím, které mělo kompenzovat menšinové postavení jiných národů.

V rámci tohoto ideového rámce je stablišmentem zdůrazňována role státu, jeho autorit a principu jejich respektování. Stát se musel i nějak vyrovnat s tím, že jeho politický systém se zjevně diametrálně liší od jiných politických systému, které se také označují za demokratické. V tomto ohledu režim uvádí tezi o výjimečnosti turkmenského národa a jeho odlišných tradicích, jejichž součástí je úcta k autoritám a konsensuální řešení politických problémů. Pluralitu odmítal turkmenistánský režim jako prvek, který by do země vnesl anarchii, chaos a nestabilitu. Stabilita se stala jedním z nejpoužívanějších politických sloganů, přičemž režim nikdy neopomněl zdůraznit osud jiných zemí, které pluralitní režim vedl k destabilizaci, popřípadě k občanské válce. Západní politický model režim vždy odmítal jako nevhodný pro turkmenistánskou politickou obec. Zavádění dalších demokratických mechanizmů je nekonkrétně vyhrazeno pouze dlouhodobým plánům v rozmezí několika desetiletí. K opozičním aktivitám se na veřejnosti vždy stavěl jako ke snahám o destabilizaci a zavádění chaosu. Vždy zdůraznil, že politické síly prosazující jiné politické vize nemají společenskou podporu. Do katalogu rizik stability patří nejen západní demokracie, ale i islamizmus a každá jiná něž právě turkmenistánská varianta státního uspořádání. Stejnými argumenty dokázal režim obhájit i cenzuru tisku a kontrolu médií. Dalším politickým sloganem se stala „soudržnost“ a i následné vyloučení těch, kteří se proti ní prohřeší, z politického a společenského života, popřípadě ze života na svobodě či v zemi. Kriminalizace opozice je metodou používanou nejenom v praxi, ale i mediálně.

Nový režim se potřeboval odlišit od svého předchůdce, *ancien régime*. Sám definoval své mezinárodní postavení jako zcela a aktivně neutrální, pokusil se omezit veškerá rezidua právních, ale i sociálních vazeb s ostatními postsovětskými zeměmi na míru vztahů s jinými státy. V zemi bylo zrušeno používání cyrilice a bylo zavedeno požívání latinky. K minulému sovětskému režimu zaujal nový establišment kritické stanovisko. Výše zmíněnými kroky docílil

[71] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 406.

také izolace, která mu vyhovuje.

Zastřešujícím a stmelujícím jevem celé ideologické výbavy je kult osobnosti prezidenta Saparmurata Niyazova, který je z estetického hlediska velmi propracovaný s orientálním vkusem a důsledný. Prezident je (bez označení identity, protože každý přece ví o koho jde…) na všech bankovkách všech nominálních hodnot (v zemi se nepoužívají mince). Jeho obraz lze ve formě billboardu či obrovského plátna (pokaždé jiný obraz) nalézt na každé státní či veřejné budově a značné části ostatních budov (celkově na více než 1/3 všech budov). Jeho podobizna se nalézá v každé veřejné místnosti nebo kanceláři. Na mnoha příhodných místech (úřady, obchody, policie, celnice apod.) lze nalézt jeho citáty (ty pronikly dokonce do všech děl, které jsem o Turkmenistánu četl). Parlament udělil prezidentovi zmíněný titul „Turkmenbashi", kterým je v Turkmenistánu výhradně označován. Největší přístav (bývalý Krasnovodsk) byl podle prezidenta přejmenován na Turkmenbashi. Totéž postihlo hlavní třídu v hlavním městě Ashgabadu. Nad hlavní křižovatkou v centru města se tyčí vysoký podstavec ve formě trojnožky, na kterém je pozlacená socha rozpaženého prezidenta v mnohonásobné nadživotní velikosti, která se otáčí tak, aby byl vždy tváří otočen k slunci. Poblíž se nalézá alegorická socha prezidenta – dítěte, jak je darován národu Turkmenistánu. Státní televize používá prezidentův profil ve zlaté barvě jako vysílací logo. Prezidentův obraz se dokonce nachází v domácnostech…… (výčet je příkladný a neúplný)

Pro ideovou tvář celého režimu je symbolické, že nejpoužívanější slogan viditelný z většiny míst v zemi je: *Halk – Watan – Turkmenbashi* (Lid – Vlast – Turkmenbashi).

f. Hospodářský systém

V Sovětském svazu byla Turkmenská SSR zdrojem zemního plynu a ropy s jinak nerozvinutým průmyslem. Pro sovětské hospodářství byl významný ještě podílem na produkci bavlny. Před rozpadem byla Turkmenská SSR jednou z nejchudší oblastí SSSR, která nebyla ani příliš dotovaná z centrálního rozpočtu, vzhledem k malé rizikovosti regionu a fungujícím místním sociálním vazbám. Turkmenská SSR byla republikou s nejvyšším podílem osob pod hranicí chudoby. Nejvýznamnějším sektorem hospodářství je zemědělství, které dosud představuje 40% národního produktu a zaměstnává necelou polovinu obyvatelstva.

Rovněž v oblasti hospodářství a jeho reforem je Turkmenistán nejkonzervativnější v celém středoasijském prostoru. Turkmenistán se rozhodl pro velmi pozvolné reformy. Výslovně odmítl ruský model liberálních reforem i šokové terapie a naplánoval velmi pomalou privatizaci. Ta probíhala prakticky celá devadesátá léta dvacátého století a není doposud zcela ukončena. Týkala se nejnižších hospodářských a koncových hospodářských jednotek a částečně

podniků střední velikosti. V polovině devadesátých let byla privatizována půda bez možnosti jejího dalšího zcizení. Strategické hospodářské oblasti privatizovány nebyly a ani podle stávají koncepce ani nebudou.

Celý proces privatizace a reforem byl provázen sociálními opatřeními, které měly maximálně kompenzovat jejich dopad. Stát dodává domácnostem elektřinu, plyn a teplo zdarma. Ceny základních potravin a jiných důležitých komodit jsou direktivně regulovány tak, aby se držely na nízké úrovni. Celý systém je finančně poměrně náročný a vyžaduje mimo jiné i hospodářskou izolaci, která zabrání pokoutnímu vývozu subvencovaných produktů a ochrání trh před rušivými tržněekonomickými elementy zvenčí[72].

Turkmenistán se snažil a snaží a uplatnit na světových trzích své zásoby zemního plynu a ropy. Současné produktovody, kterými by mohl exportovat své zboží na světové trhy, vedou přes Rusko, jež má o uplatnění konkurenčního Turkmenistánu minimální zájem. Dalším problémem je, že většina odběratelů z bývalého SSSR není schopna za dodávky platit. Případný zisk je pak velice malý a navíc v nekonvertibilních měnách. Existovaly tři projekty jak uplatnit ropu a zemní plyn na světových trzích bez přítomnosti Ruska: Jeden počítal s transportem přes Írán, druhý počítal s transferem přes Kaspické moře, Ázerbajdžán, Kavkaz a Turecko a třetí projekt počítal s transportem přes Uzbekistán, Kazachstán a Čínu na asijské trhy. První dva projekty se nepodařilo zrealizovat a třetí je v současné době ve výstavbě, ale jeho dokončení je otázkou několika let. Veškeré zmíněné projekty, stejně jako těžba, jsou realizovány přímo státem. Možnost prodeje ropy a zemního plynu je oproti původním plánům stávajícího Turkmenistánského vedení velmi zpožděná[73]. Tato skutečnost jde ruku v ruce stále větší finanční neudržitelnosti sociálních plnění poskytovaných obyvatelstvu.

Země se stále více zadlužuje. Podle posledních zpráv Evropské banky pro obnovu a rozvoj z podzimu 2000 pro rok 1999 je hospodářský růst oproti jiným zemím v regionu stále v záporných číslech[74]. Jinde ve Střední Asii znatelné překonání nejtěžšího reformního období není v Turkmenistánu na pořadu dne.

g. Mezinárodní aspekty

Turkmenistán se po vyhlášení samostatnosti rozhodl vydat cestou neutrality, kterou také

[72] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 312 – 360.

[73] Морозова, М. Ю. : *Природные ресурсы как фактор региональной интеграции в Центральной Азии*. In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 39 – 49.

[74] Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn 2000.

deklaroval v ústavě a originálně nazval angažovanou neutralitou. Vstoupil do OSN a požádal o uznání své neutrality, což ostatní členské státy učinily. Turkmenistán se držel a drží stranou všech sporů a konfliktů. V jiných mezinárodních organizacích se účastní, pakliže nejsou vnímány jako příliš vyhraněné. Výjimkou v tomto ohledu je SNS, kterého je Turkmenistán členem. Členství se ovšem snaží minimalizovat a redukovat na iniciativy nezbytně nutné. Z hlediska vztahů se snaží o rovnováhu všech bilaterálních vztahů s různými zeměmi, a to bez ohledu na to, zda jde o postsovětské nebo nesovětské země. Tato neutralita platí i v případě vůdcovské rivality mezi Kazachstánem a Uzbekistánem.

Dobré, zejména hospodářské vztahy má Turkmenistán s Tureckem, od kterého se částečně historicky inspiroval při přejímání modelu kultu osobnosti a výstavby autoritativního režimu.

Celý koncept neutrality je do jisté míry vyjádřením snahy o izolaci, která má rozměr jak politický, tak ryze sociální. Turkmenistán kupříkladu vypověděl dohody o bezvízovém styku se všemi postsovětskými zeměmi, které zavedly reciproční opatření. Tímto dosáhl faktické neprostupnosti hranic pro „vnější“ i „vnitřní“ osoby, kterou ještě zdůraznil zavedením vysokých poplatků (5 US$) za překročení hranice. Politika izolace je součástí vnitřního upevňování režimu.

Mezinárodněpolitická izolace je částečnou překážkou pro hledání odbytiště pro turkmenistánský zemní plyn a ropu[75].

Některé mezinárodní organizace (popřípadě jejich členské státy), kterých je Turkmenistán členem a které se zabývají mimo jiné dodržováním standardů ochrany lidských práv a politických demokratických standardů, se snaží upozorňovat na nedodržování zmíněných požadavků ze strany Turkmenistánu. V komunikaci s nimi je Turkmenistán vůči jakémukoliv nátlaku odolný a jako odůvodnění povahy režimu používá výše uváděnou argumentaci o specifičnosti turkmenistánského politického národa a společenských podmínek, ve kterých stát funguje[76].

h. „Citlivé“ aspekty

Politický režim Turkmenistánu je problematický ze dvou hledisek. Prvním je

[75] Жмуйда, В. И.: *Внешнеокномичекие связы Туркменистана на современном этапе.* In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 183 – 193.

[76] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan*. Washington, 2000.

ekonomická udržitelnost, která se zdá býti ohrožena, a druhým je jeho minimální dynamičnost. Je nepochybné, že z hlediska udržitelnosti stávajícího stavu je režim svým vlastním rukojmím. Pokud se nepodaří výrazně zvýšit zisky z prodeje ropy a zemního plynu, což je v dohledné době nepravděpodobné, tak se bude muset výrazně změnit přerozdělování prostředků v zemi, což výrazně změní tvář režimu.

Tímto se dostáváme k druhému problému. Současný režim je jako celek vyloženě statický. Neobsahuje žádné mechanizmy výměny kádrů, řešení společenských konfliktů a řešení neočekávaných situací a problémů. Takové režimy nejsou zpravidla ani schopny se reformovat. Turkmenistánský režim je založen je založen na jedné osobnosti. S oslabením její funkčnosti přestane fungovat celý mechanizmus udržení režimu. Totéž se ovšem stane, pokud se výrazně změní některá z dalších podmínek fungování celého režimu, jako dosud fungující izolace, technická možnost kontroly společnosti, neexistence výraznějšího konfliktu, relativní materiální saturace obyvatelstva apod. Adaptační schopnost turkmenistánský politický systém zatím neprokázal a lze o ní vážně pochybovat.

Je otázka, zda nejcitlivějším aspektem turkmenistánského režimu není spokojenost a pocit štěstí lidí, kteří se v něm pohybují. Na tuto otázku možná odpoví způsob, jakým se režim změní. Zatím nelze v tomto ohledu činit žádné závěry. Stejně tak ale nelze předpokládat, že stávající režim je to, co tamním obyvatelům vyhovuje. V tomto ohledu neexistuje totiž hodnověrný legitimační mechanizmus, který by na obě otázky odpovídal.

i. Obecná charakteristika politického systému

Turkmenistán je země s centralistickým velmi autoritativním režimem, který se nejvíce blíží charizmatickému typu diktatury. Jeho struktura je pyramidální. Ve Střední Asii je výjimečný tím, že postrádá náznak plurality, legitimace a dynamiky. Z těchto důvodů nelze činit žádné závěry stran jeho vývoje. Pouze to, že je zdánlivě velmi stabilní, respektive statický. Doposud.

5. Uzbekistán

a. Charakteristika země

Uzbekistán, jehož rozloha čítá 447 400 km^2, je druhá největší země Střední Asie. Svou rozlohou se však blíží spíše Turkmenistánu než Kazachstánu. Ze všech středoasijských zemí je

Uzbekistán nejobydlenější. Na jeho území sídlí celkem téměř 25 milionů lidí, což představuje asi 43% celé středoasijské populace. Uzbekistán hraničí všemi dalšími čtyřmi středoasijskými republikami a Afghánistánem. Nemá přístup k žádnému moři ani dopravně významnému toku.

Reliéf Uzbekistánu je převážně nížinný s výjimkou východní části, kde jsou na jeho hranicích hory. Část povrchu je neobdělávatelná poušť. Většina zemí je zemědělsky využitelná: 46% procent území je využitelné pastevecky, 9% je obdělávatelné (1% území je úrodné celý rok), 3% území jsou zalesněna. Zemí protékají z východu na západ dvě významné řeky Amu-Darja a Syr-Darja, které tečou do Aralského moře. Řeky jsou využívány k zavlažování velkých, jinak neúrodných ploch, díky čemuž Aralské jezero pomalu vysychá, což způsobuje závažné ekologické problémy. Tento problém sdílí Uzbekistán s Kazachstánem.

Země je bohatá na ropu a zemní plyn. V zemi jsou dále nerostné zásoby uhlí, zolota, uranu, stříbra, mědi, olova a zinku[77].

Hlavní město Uzbekistánu je Taškent.

b. Politická obec a její segmenty

V Uzbekistánu žije na středoasijské poměry nejvíc „domácího“ etnika. Uzbeci tvoří 80% obyvatelstva země. C celkového počtu obyvatelstva žije v Uzbekistánu 5,5% Rusů, 5% Tádžiků, 3% Kazachů, 2,5% Karakalpaků, což je turkické obyvatelstvo s vlastním jazykem, příbuzné více Kazachům než Uzbekům usídlené na západě Uzbekistánu, 1,5% Tatarů a 2,5% příslušníků jiných národů. Tádžici jsou usídleni především ve městech Samarkand a Buchara, ve kterých tvoří většinu. Část Tádžiků je šítského vyznání. Rusové jsou usídleni ve městech, především v Taškentu. Jejich poměr se během posledních deseti let mírně snížil. Na konci osmdesátých dvacátého století let jich žilo v Uzbekistánu asi 8%. V uzbekistánské části Ferganské doliny žila i silná menšina meschetských Turků. Po ozbrojených konfliktech v první polovině devadesátých dvacátého století se většina příslušníků této menšiny odstěhovala do jiných zemí, zpravidla do Ruska nebo do Turecka.

Uzbecké obyvatelstvo je tradičně převážně zemědělské, ale již několik set let disponuje velmi vyspělou městskou kulturou. Společenský a organizační život se vždy odehrával ve městech. Totéž platí i o klanovém rozdělení společnosti. Jednotlivé klany jsou organizovány v jednotlivých městech a mají silnou mnohasetletou tradici sepětí se správními a státními strukturami. Nemají silně etnický ale spíše územní charakter. Jejich vzájemné vztahy mají konkurenční povahu. Polem pro získávání vlivu jsou pak celostátní státní a hospodářské struktury. Vzhledem k silné urbanizaci klanového systému a jeho vzdálení se etnickému

[77] CIA: *The World Factbook 2000, Uzbekistan*. CIA, Washington, 2000.

principu je tádžické obyvatelstvo, které žije v Samarkandu a Buchaře, součástí místních klanových organizací. Uzbecké obyvatelstvo východní části Uzbekistánu – Ferganské doliny – je výrazně islamističtější než zbytek Uzbekistánu. Rusové jsou z klanového systému vyřazeni.

Vzhledem k silným státním tradicím, které se na území dnešního Uzbekistánu udržovaly před Sovětským svazem, a postavení Uzbekistánu v Sovětském svazu, které připomínalo výkladní skříň, je v zemi silná tradice elit a jejich vzdělání. V Taškentu je na středoasijské poměry početně výkonné vysoké školství a silná akademická a vědecká obec. V tomto ohledu nehraje ruské obyvatelstvo tak nepostradatelnou roli jako v jiných středoasijských zemích[78].

Část uzbeckého obyvatelstva je orientována islámsky. Nábožensky orientovaní Uzbeci žijí především ve Ferganské dolině na východě země. Islám je zde rozšířen i mezi mládeží. Islám má ve Ferganské dolině silné postavení tradičně ještě z dob předsovětských. V jiných oblastech je náboženská orientace spíše výjimkou[79].

Uzbekistán je etnicky nejhomogennější a nejkonsistentnější země. Menšiny, které na jeho území žijí, jsou s výjimkou ruské menšiny součástí tradičního demografického a organizačního uspořádání země. Kořeny tohoto uspořádání jsou mnohem starší než Sovětský svaz. Společenské *cleavages* podle kritérií práce – kapitál a centrum – periferie jsou v rámci uzbekistánské společnosti velmi slabé.

c. Rámec faktických pravidel politického života

Pro Uzbekistán bylo charakteristické, že již před perestrojkou v zemi existoval mocenský boj mezi klany, které soupeřily o získávání pozic ve stranických a státních funkcích. Uzbekistán byl po stránce disciplíny, a to zejména hospodářské, *enfant terrible* bývalého SSSR. Ke konci osmdesátých let se objevil nový fenomén, a totiž politické platformy, které se snažily o ovlivňování politického procesu zvenčí. Zárodky opozice se zprvu snažily o prosazování prostřednictvím veřejných institucí stojících mimo ohnisko moci, jakými byl například Svaz spisovatelů či jiné „kulturní“ instituce. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let dvacátého století, kdy opozice získávala stále širší podporu, se snažila o uplatňování vlivu prostřednictvím demonstrací, které ovšem režim zpravidla nepovoloval. Režim se k opozici jako k celku stavěl především odmítavě. Později přistoupil k akceptování části opozice jako legitimní platformy. Od počátku devadesátých let existovala různá hnutí, která se registrovala nejprve jako občanská

[78] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 360 – 409.

[79] Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 69.

sdružení, později se pokoušela o registraci jako politické strany, což se podařilo pouze jednomu z nich. V zemi existoval stav stále větší emancipace opozice, rozšiřování faktické svobody slova, který establišment akceptoval jen do jisté míry. Hnutím se však zpravidla nedařilo vstoupit do klubu soutěžících politických sil. Na počátku roku 1990 se konaly parlamentní volby. Kandidatura opozičních politiků byla sice formálně možná, ale fakticky velmi ztížená. Pod různými záminkami nebylo mnoho opozičních politiků zaregistrováno. Nicméně někteří kandidovali a někteří i získali poslanecká křesla.

Na podzim roku 1991 se konaly prezidentské volby, které vyhrál dosavadní prezident Islam Karimov, který svůj úřad vykonával na základě volby provedené Nejvyšším sovětem Uzbecké SSR o rok dříve. Před tím vykonával nejvyšší úřad v Komunistické straně Uzbecké SSR. Volební procedura byla částečně demokratická a zúčastnil se jí jeden kandidát opozice, dalším opozičním kandidátům nebyla účast umožněna. Nejproblematičtější byla volební kampaň, ve které byl zjevně zvýhodněn stávající prezident.

Po získání samostatnosti režim postupně omezoval prostor pro vyjadřování alternativních politických názorů a postupně vytlačil veškerá opoziční hnutí za hranice legality. Opozice, která rozhodně nebyla ani ideově ani metodicky jednotná, používala různé prostředky k získání vlivu: demonstrace, publikační činnost, popřípadě v ilegalitě vyvíjená činnost a stálé snahy o legalizaci hnutí. Státní orgány zase používaly velmi diferencovaně metody kriminalizace, zbavování svobody, donucování k emigraci, rozličnou šikanu, ohrožování na životě, konfiskaci majetku, útoky na obydlí, zmizení politika apod. Některé z těchto metod měly velmi drastické formy.

Uzbekistán přijal na počátku své samostatnosti v prosinci roku 1992 novou ústavu, značně změnil veřejné právo a vytvořil podmínky pro ustanovení zákonodárných sborů a výkonných orgánů na všech správních úrovních[80]. Poslancům, kteří byli součástí opozice, byl proti jejich vůli zrušen mandát ještě před vypršením funkčního období. Dosavadní mocenské elitě se fakticky podařilo udržet si kontrolu nad většinou státních orgánů. Od počátku upevňování moci se postupně podařilo státním strukturám zhruba do roku 1995 potlačit všechny veřejné projevy opozice v zemi a eliminovat možnost jejího návratu na minimum[81].

Ve druhé polovině devadesátých let se uzbekistánský režim učinil několik kroků, které měly liberalizační charakter. Uspořádal konference, kterých se mohli vedle zahraničních účastníků účastnit i představitelé opozice, z nichž někteří se mohli vrátit do země a jiní byli propuštěni z vězení. Některá hnutí se mohla zaregistrovat, ale pouze jako společenské

[80] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 317.

[81] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan*. Washington, 2000.

organizace, nikoliv jako politické strany. Mnohé projevy represe ovšem pokračovaly. V té době se začaly mnohem častěji objevovat projevy represe i vůči náboženským představitelům a nábožensky orientovaným skupinám obyvatelstva. Potlačování plurality bylo obecně zdůvodňováno bojem proti islámskému fundamentalizmu[82].

Represe vůči všem opozičním skupinám velmi zesílily po atentátu na prezidenta, který neúspěšně proběhl na jaře 1999. Mnoho aktivistů bylo odsouzeno k mnohaletým trestům odnětí svobody a někteří i k trestu smrti zastřelením. Metody politického boje mezi aktivizující se islámskou opozicí a státním establišmentem se velmi zostřily a v některých ohledech se začaly podobat válečnému konfliktu guerillového charakteru. Neislámský opozice se na vyostření metod politického boje nijak nepodílela. Tvrdší postup se ovšem začal částečně pasivně týkat i jí.

Ve druhé polovině devadesátých let byly paralelně s vývojem vztahu establišment – opozice založeny nominální politické strany, které plní úlohu zdání pluralizmu. Tyto politické strany byly zakládány se souhlasem centra státní moci a jejich ideové platformy se od něj výrazně neliší. Nenabízejí politické alternativy, pouze plní omezenou roli zprostředkování určitých zájmů.

V prosinci 1999 proběhly parlamentní volby, kterých se zúčastnily pouze prorežimní politické strany. Vzhledem k volebním pravidlům, podle kterých je většina poslanců volena místními zastupiteli, je většina poslanců představiteli místních politických struktur bez stranické příslušnosti. Takovéto místní struktury, které mají klanový charakter, v zásadě podporují stávající režim. V lednu 2000 proběhly prezidentské volby, které podle očekávání vyhrál dosavadní prezident. Jeho jediným oponentem byl jeho stranický kolega.

V rámci celého výše popsaného systému probíhá stále konkurenční boj mezi jednotlivými klany. Tento boj probíhá v rámci existujících státních struktur a to na úrovních, na kterých se střetávají zájmy více klanů. O konkrétní místa se téměř vždy ucházejí lidé z nižších struktur. Struktury a postupy mají striktně vertikální podobu. Pro celý systém je totiž typické, že není zájmově zcela jednotný, kdežto organizačně ano. Podmínkou účasti na veřejném životě a prosazování politických cílu je plná akceptace stávajícího systému a následný pohyb v jeho mezích[83].

[82] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Government-Opposition Relations in Uzbekistan*. Vypracováno pracovníky komise, Washington, 1997.

[83] K celé kapitole: Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 22 – 81. Také: Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 360 – 409.

d. Systémy zprostředkování zájmů

V Uzbekistánu neexistovala nikdy volná soutěž politických stran. V první polovině devadesátých let existovala pouze jediná politická strana a několik opozičních politických proudů. V tomto kontextu je tedy obtížné si pro účely studia systému, ve kterém se střetávají politické zájmy, teoreticky vymezit pojem relevantní politická strana. V praxi to bude jednoduší. V zásadě je účelné hovořit o těch stranách, jejichž politickou aktivitu režim nějak významně zohledňuje. Tato definice je praktická pouze pro uzbekistánské účely, protože v jiných politických režimech může režim potlačovat jakékoliv nepodřízené aktivity. Nikoliv tak v Uzbekistánu.

V roce 1988 bylo založeno hnutí Birlik, které se stalo univerzální počáteční opoziční platformou.

V roce 1990 se konaly volby, ve kterých uspělo odhadem asi deset členů Birliku a dalších padesát jeho příznivců z celkového počtu pěti set poslanců. Zbytek křesel obsadili kandidáti komunistické strany. V roce 1991 se od Birliku odštěpila část, která si založila vlastní hnutí nazvané Erk (Svoboda). Zhruba ve stejné době začala vyvíjet na území Uzbekistánu činnost Strana islámské obnovy, která byla původně celosovětská. Birlik a Erk získávali podporu zejména u městského vzdělanějšího obyvatelstva a Strana islámské obnovy zejména v oblasti Ferganské doliny, a to ve všech společenských vrstvách.

Monopolní Komunistická strana Uzbekistánu byla v roce 1992 formálně zakázána. Proto se fakticky ihned přeměnila v Lidovou demokratickou stranu, a to včetně majetkové a členské sukcese, a nadále plnila tutéž roli.

S postupnou likvidací zárodků politické plurality klesal mobilizační potenciál, který vykazoval Birlik a slabší Erk. Tento potenciál se projevoval zejména schopností pořádat protestní akce, organizovat petice, demonstrace, vyvíjet vlastní publikační činnost apod. Schopnost těchto aktivit postupně klesala s upevňováním pozice Demokratické lidové strany. Na Stranu islámské obnovy neměla represe režimu významný vliv. Její vliv postupně stoupal.

Rozdíl mezi Birlik a Erk nebyl ideový. Hnutí se lišila především názory na strategii a míru radikality. Velmi významné byly i osobní spory. Strana islámské obnovy stála mimo občanské opoziční skupiny a snažila se o získání vlivu zejména mezi obyvateli Ferganské doliny bez ohledu na jejich společenské postavení. Společenský význam hnutí Birlik a Erk postupně klesal, kdežto ze Strany islámské obnovy se postupně stala jediná opoziční alternativa. Zmíněný proces trval prakticky po celá devadesátá léta. Ve druhé polovině devadesátých let začala Stana islámské obnovy získávat podporu i v jiných částech země než ve Ferganské

dolině[84].

V uzbekistánském prostoru se tedy vytvořily tři hlavní stranickopolitické póly: konzervativní, občanský a islámský. Pro vztahy mezi jednotlivými stranickopolitickými póly platí, že vzhledem k mocenské dominanci konzervativního pólu nehrál nikdy významnější roli vztah mezi občanským a islámským pólem, jejichž politické zájmy se spíše míjely, a to v čase i v prostoru. Celý systém pak připomíná systém dominantní strany s jednou další významnou stranou, v jejíž roli se vystřídaly nejprve občanský stranickopolitický pól a posléze islámský pól[85].

Ve druhé polovině devadesátých let začal režim podporovat vznik jemu loajálních stran, které se pak účastnily i voleb do zastupitelstev. Takto vzniklé strany jsou Sebeobět' (*Fidokorlar*), Pokrok vlasti (*Vatan Taraqiyotti*), Spravedlnost (*Adolat*), Národní obnova (*Millyi Tiklanish*) a další. Tyto strany získaly v parlamentních volbách v roce 1999 dohromady 91 mandát. Lidová demokratická strana získala 48 mandátů. Nejvíce mandátů získali místní politici neorganizovaní v žádné straně. Vládu sestavila Lidová demokratická strana s podporou místních představitelů. Volební výsledek je vysvětlitelný skutečností, že většina poslanců odvozuje, díky zvláštnímu volebnímu systému, svůj mandát nikoliv od přímé volby, ale od volby místními zastupiteli[86].

Systém „koncesovaných" stran není zcela kontrolovanou strukturou, je pouze systémem, který nezprostředkuje klasické politické, ale spíše stavovské zájmy, a je politicky loajální vůči režimu. V tomto ohledu je do jisté míry funkční a supluje systém zájmových skupin tak, jak je znám ze zemí s pluralitní demokracií. Je otázkou, jak by se tento systém zachoval v případě, že by se změnily podmínky.

Kromě dvou zmíněných, na sobě částečně nezávislých, systémů zprostředkování zájmů existuje v Uzbekistánu systém klanů, který je nejstarší a nejrigidnější mocenskou strukturou, s níž se stávající politický establišment ani nechce nijak účinně potýkat. Exponenti jednotlivých klanů se snaží získat vliv jak ve volených, tak ve výkonných orgánech. Největší rivalita je proto na nejvyšší úrovní, tj. zejména v ústředních orgánech státní správy a v menší míře i v parlamentu. Prezident Karimov je podobně jako jeho turkmenistánský protějšek původem dítě z dětského domova, takže jeho vazba na domovský – v daném případě samarkandský – klan je slabší, ale není zanedbatelná. Jeho předchůdce pocházel z taškentského klanu. V současné době

[84] Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Government-Opposition Relations in Uzbekistan*. Vypracováno pracovníky komise, Washington, 1997.

[85] Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997; str. 360 – 409.

[86] http://www.agora.stm.it.

je samarkandský klan měřeno mírou vlivu na ústřední výkonné struktury ve slabé převaze. V osmdesátých letech tomu bylo naopak. Role samotného prezidenta je více nadklanová než jednostranně proklanová. Celý klanový systém zprostředkovává zejména hospodářské příslušníků jednotlivých a přeneseně i regionální zájmy a v mechanizmech jeho fungování jsou zábrany vzniku výrazně nevyváženého stavu.

Mezi všemi třemi systémy zprostředkování zájmů existují vztahy vzájemné výlučnosti, tudíž konkurenční. Platí přitom, že jeden je zcela otevřený, druhý je otevřen pouze některým subjektům a třetí je zcela uzavřený. Z hlediska konvergence platí, že otevřenější je vždy schopen absorbovat uzavřenější. Tolerovaný stranickopolitický systém a systém klanů jsou schopny částečné symbiózy, ovšem za předpokladu institucionální duopolizace.

Pro existenci jiných zejména hospodářských zájmových skupin platí, že ve snaze prosadit své zájmy musí akceptovat jednu ze dvou institucionalizovaných forem systému zprostředkování zájmů. Totéž platí o odborech. Systémy zprostředkování zájmů také nijak nezohledňují existenci etnických skupin[87].

e. Ideová výbava

Na konci osmdesátých v prostředí perestrojkové atmosféry v Sovětském svazu se tehdejší establišment hlásil k principům mocenské samosprávy v rámci sovětského kulturního a politického prostoru. Vznikající opozice se vymezila vůči tehdejší moci tím, že se snažila o uzbeckou emancipaci, zejména jazykovou, kulturní apod., ale i o vyšší podíl Uzbeků ve státní správě. V emancipačních otázkách byla mocenská elita spíše konzervativní. Kromě toho se opozice snažila i uvolnění prostoru pro politickou realizaci, včetně náboženských svobod.

Po rozpadu Sovětského svazu se situace na trhu idejí výrazně změnila. Po skončení použitelnosti posledních reziduí sovětské ideologie musel režim, který si udržel mocenskou kontinuitu, hledat nové legitimační zdroje. V tomto ohledu se částečně inspiroval opoziční výbavou a převzal národně emancipační ideové vzorce, které doplnil etatizmem a zdůrazňováním stability. Ze samostatnosti, kterou si výrazně nepřál, udělal svou významnou zásluhu[88].

Krátce po samostatnosti přijal Uzbekistán novou ústavu, prostřednictvím které se hlásí

[87] K celé kapitole: Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 22 – 81.

[88] Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 22 – 81.

k obecným principům demokracie plurality, ochrany lidských práv apod.[89]. V ústavě není výslovně uvedená světská forma státu, ačkoliv by se dala odvodit od zákazu státní ideologie[90]. V praktické politice, která pluralitu omezuje, odůvodňuje establišment své kroky zachováním stability a ochranou před ohroženími, které skýtá na jedné straně islámský fundamentalizmus a na straně druhé destabilizující extrémní pluralizmus, jenž je synonymizován pojmy chaos a anarchie. Vlastenecký nacionalizmus a etatizmus se časem vymezily i proti sovětskému dědictví, které je v současné době oficiálně pojímáno spíše jako negativní zkušenost. V zemi byla zavedena latinka a zrušena cyrilice. Katalog idejí byl doplněn vybudováním silných bezpečnostních struktur a prosazením nových sice postsovětských, ale uzbeckých či tádžických elit, což nebyl na středoasijské poměry vzhledem k vysoké koncentraci univerzit a vojenských elitních učilišť velký problém. Tímto byl dotvořen model nového silného státu, se kterým se mohla většina jeho občanů identifikovat. S jevem budování nové státnosti souvisí i resuscitace mýtů uzbecké minulosti[91].

Občanská opozice, které se na počátku dařilo získávat politickou podporu, se snažila po změně státnosti orientovat na hodnoty jako jsou pluralita, politické svobody, náboženská svoboda, lidská práva apod. Tento hodnotový katalog, který neměl v zemi tradice, ztrácel postupně svůj mobilizační potenciál. Oproti tomu islamizmus, který má silnou tradici zejména ve Ferganské dolině, oslovuje stále více lidí díky svému důrazu na komunitární hodnoty a striktnímu odmítání negativních společenských jevů spojených s hospodářským systémem jako korupce apod., ale i obecně patologických jevů jako alkoholizmus apod.

V současnosti je islamizmus jediným významným ideovým vyzývatelem stávající státní doktríny.

f. Hospodářský systém

V Sovětském svazu byla Uzbecká SSR na středoasijské poměry privilegovanou oblastí investic všeho druhu: budování průmyslových celků, rozsáhlých zemědělských zavlažovacích zařízení, vzdělávacích systémů a apod. Na středoasijské poměry má Uzbekistán vysoký počet průmyslových celků a průmyslové a dopravní infrastruktury. Po rozpadu Sovětského svazu zaznamenal průmysl silný propad, který způsobil zejména zánik sovětských trhů. Oproti jiným

[89] Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997; str. 317.

[90] Prezidentskou přísahu skládal Islam Karimov na Korán. Islám jako takový proskribován není. Jako nežádoucí je ovšem vnímána každá s ním spojená aktivita, která má veřejnou povahu. Hlavním problémem je, že náboženské struktury nejsou loajální vůči státu.

[91] Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 22 – 81.

zemím nepoznamenal hospodářsky Uzbekistán úbytek slovanského obyvatelstva. Zemědělství založené zejména na pěstování bavlny, které je Uzbekistán ve Světovém měřítku druhým největším producentem, nebylo tolik poznamenáno. Potravinově je Uzbekistán soběstačný. Celkově má Uzbekistán dobré předpoklady stát se výkonnou ekonomikou. Z hlediska prorůstových předpokladů daných přírodními zdroji, podmínkami, infrastrukturou a demografickou strukturou zaujímá Uzbekistán v závěsu za Kazachstánem druhé místo ve středoasijském prostoru[92].

Po rozpadu přistoupil Uzbekistán k ekonomickým reformám velmi pomalu a zvolil spíše čínský, tedy pozvolný model reforem. Uvolnil zcela podnikatelské aktivity na nejnižší drobné úrovni. V dalších hospodářských oblastech volil cestu privatizace se státním dohledem. Strategické podniky a odvětví nebyly privatizovány vůbec. Liberalizace nebyla zcela dokončena ani v těch oblastech, ve kterých to původně režim zamýšlel a v mnohých oblastech stát uplatňuje dirigistické metody. To platí zejména pro měnovou a cenovou politiku. Uzbekistán nemá dodnes konvertibilní měnu; měna je navíc velmi inflační. Navzdory těmto skutečnostem se Uzbekistán snaží přilákat zahraniční investice, v čemž mu brání zejména jeho obraz v očích západní společnosti[93].

Z hlediska možnosti prodeje ropy a zemního plynu, kterých má Uzbekistán velké zásoby, je na tom podobně jako Kazachstán nebo Turkmenistán. Hlavním problémem je transport uhlovodíkových komodit na světové trhy. Oproti Kazachstánu a Turkmenistánu je Uzbekistán ve znevýhodněné situaci tím, že mu v přístupu mohou bránit i tyto země. Transport ropy a zemního plynu přes Afghánistán nepřichází ve střednědobé perspektivě v úvahu[94].

Podle statistik Evropské banky pro obnovu a rozvoj z podzimu 2000 zaznamenal Uzbekistán v roce 1999 hospodářský propad a zpomalení reforem[95].

g. Mezinárodní aspekty

Uzbekistán je země, která hraničí se všemi zeměmi Střední Asie a je jejím přirozeným zeměpisným středem. V tomto ohledu se snažil v nově nastalém mocenském vakuu získat

[92] CIA: *The World Factbook 2000, Uzbekistan*. CIA, Washington, 2000.

[93] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 26.

[94] Морозова, М. Ю. : *Природные ресурсы как фактор региональной интеграции в Центральной Азии*. Акимов, *А. В.: Место Центральной Азии в мировом хозяйстве. Статистический анализ*. Obé In: Максименко, В. И. (o. p.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995; str. 13 – 49.

[95] Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn 2000.

postavení odpovídající jeho ambicím. Uzbekistán se od počátku snažil o mezinárodní postavení, které je nezávislé na Ruské federaci. Snaha o dominantní postavení a odklon od Ruska jsou dvě významné oblasti, ve kterých se Uzbekistánské zájmy dostávají do přímého rozporu se zájmy kazachstánskými. Uzbekistánská vize mezinárodní spolupráce je založena na principu bilaterálních vztahů mezi v zásadě rovnocennými partnery. Uzbekistán odmítá jakékoliv nadnárodní struktury, ale i mezivládní struktura, které nejsou postaveny na principu důsledné rovnosti. Těžiště spolupráce vidí v hospodářských vztazích, na jejichž intenzitě má Uzbekistán, zejména kvůli potřebě zahraničních investic, velký zájem. Svou politiku se snaží strukturovat multifokálně, tj. udržovat vzájemné vztahy se stejnou intenzitou jak se zeměmi regionu, tak se všemi velmocemi místními i světovými. Poněkud pragmatičtěji vidí řešení regionálních bezpečnostních problémů. Na tádžikistánském příkladu bylo vidět, že uzbekistánské zájmy se v mnohém shodovaly se zájmy Ruské federace, jejíž vliv v regionu se snaží omezit. Z těchto důvodů vystupovaly obě země jako spojenci, ačkoliv Uzbekistán odmítl přítomnost ruských jednotek na svém území. Rovněž odmítá jakoukoliv zahraniční účast na řešení bezpečnostní situace ve Ferganské dolině s výjimkou finanční pomoci adresované Uzbekistánu. S koncepcí zahraniční politiky souvisí i uzbekistánská priorita v budování bezpečnostních struktur země[96].

V mezinárodních vztazích není Uzbekistán odolný vůči nátlaku zejména západních zemí na liberalizaci politických poměrů v zemi. Výsledky nátlaku se projevují zejména dílčími ústupky jako amnestie, milosti apod.

Se sousedními státy má Uzbekistán poměrně bezproblémové vztahy. Výjimkou jsou jeho nátlakové možnosti prostřednictvím uzbeckých menšin na území sousedních států. Se sousedním Tádžikistánem jeho vztahy komplikují soustavná obvinění ze strany Uzbekistánu z podpory militantních křídel islámských politických proudů. Uzavřený tádžikistánský mír je vnímán poněkud ambivalentně. Jeho uzavření bylo sice v bezprostředním zájmu Uzbekistánu, ale jeho vadou na kráse je legitimace a částečná dedémonizace tádžikistánského křídla Strany islámské obnovy. Tento jev je pro Uzbekistánské státní vedení nepříjemný[97].

Dalším nepříjemným problémem je mezinárodní aspekt problematiky Ferganské doliny, který se týká jak Kyrgyzstánu tak Tádžikistánu. V zájmu Uzbekistánu by bylo řešit vnitřní problémy zcela dle vlastní volby.

Intenzita vztahů s Turkmenistánem je omezena mírou Turkmenistánské izolace. Nepříjemnou kapitolou mezinárodních vztahů je i uzbekistánská podpora uzbecké frakci

[96] Horák, Slavomír: *Konfliktní zóny ve Střední Asii*. In: *Mezinárodní politika 9/2000*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 2000; str. 16 – 18.

[97] Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999; str. 22 – 81.

afghánistánského konfliktu. Její podpora skončila neúspěchem a vítězstvím Talibanu, který představuje pro Uzbekistán ohrožení. Tato peripetie má i dohru v současnosti.

Ve středoasijském prostoru má Uzbekistán nejemancipovanější koncepci zahraniční politiky ve vztahu k sovětskému dědictví. Jeho zahraniční politika ovšem lpí na některých rysech tak dogmaticky, že má v mnohém konfrontační charakter. Kromě toho je i izolacionistická[98].

h. „Citlivé“ aspekty

Hlavními problematickými aspekty uzbekistánského politického režimu jsou stoupající legitimační deficit a problémy spojené s Ferganskou dolinou. Politický systém vykazuje omezenou schopnost institucionalizace zprostředkování zájmů a reprezentace některých relevantních skupin obyvatelstva. Tato skutečnost je o to problematičtější, že jiné modely zprostředkování zájmů privileguje. Schopnost režimu reflektovat společenské potřeby v tomto ohledu klesá a jeho reakcí je represe. Ty části společnosti, kterých se týká toto politické vyloučení, reagují přiměřeně represi, tedy také násilím. Takový směr vývoje není dlouhodobě udržitelný.

Druhým okruhem problémů je již mnohokráte zmiňovaná Ferganská dolina, která je jednak zázemím islamistů, územím, které není zcela pod kontrolou Taškentu, a jednak místem, které hraničí s Kyrgyzstánem a Tádžikistánem. Uzbecké komunity, které jsou přirozenou součástí Ferganské doliny, které žijí i na územích Tádžikistánu a Kyrgyzstánu a které jsou součástí jiných politických obcí s jinými pravidly, mohou uzbekistánským Uzbekům zprostředkovávat různé myšlenky, jejich podporu, zbraně, narkotika apod. Tato situace plodí napětí, které není nijak systémově řešeno nebo institucionalizováno.

i. Obecná charakteristika politického systému

Uzbekistán prodělal v devadesátých letech vývoj charakteristický upevňováním centrální moci, které probíhalo nikoliv pouhým potlačením opozice, ale i její diskreditací a obecnou politickou diskvalifikací. Politický systém se snažil zachovat ty organizační struktury, které přímo nepopíraly jeho povahu a umožnil jim symbiózu s režimem. Ve druhé polovině devadesátých let se dokonce snažil vznik těchto struktur podporovat. Konsolidace současného režimu probíhala plynule.

[98] Litera, Bohuslav: *Problémy spolupráce a integrace zemí postsovětského prostoru*. In: kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998; str. 26.

Současný opačný a paralelní jev, tedy postupná ztráta univerzality systému, probíhá rovněž postupně. Otázkou je pouze jaké bude vyústění tohoto vývoje.

III. Závěry

1. Typologie středoasijských politických systémů

a. Kritéria

Středoasijské politické systémy lze katalogizovat podle více kritérií. Podle organického kritéria uspořádání a vztahu nejdůležitější státních orgánů, podle míry stability, podle míry schopnosti reagovat na změny, tedy dynamiky, podle otevřenosti z hlediska politické participace, podle otevřenosti z hlediska mezinárodní integrace, podle typů legitimačních řetězců a politicky relevantních společenských vztahů, podle schopnosti obměny elit a také podle směru vývoje.

b. Organické uspořádání

Většina politických systémů v celém postsovětském prostoru vykazuje tendenci k prezidentským systémů. Projevuje se to mimo jiné způsobem ustanovením osoby do funkce, která je téměř všude prováděna všeobecnou volbou, a jejím velkým faktickým podílem na moci jak zákonodárné, tak výkonné a rovněž poměrně akceptovanými excesy prezidentů. Při státoprávních krizích je zpravidla prezident představitelem mocenské a státní kontinuity.

Nejinak je tomu i ve středoasijských zemích, které jsou svou povahou prezidentskými politickými systémy. Míra vztahů mezi prezidentem a jinými institucemi je dána zpravidla ústavním rámcem a politickými zvyklostmi. Ve všech středoasijských zemích je role prezidenta částečně předurčena konkrétní osobou. Ve všech případech bylo během devadesátých let dvacátého století personální obsazení tohoto postu zachováno, přičemž jediná výjimka v tomto ohledu Tádžikistán, potvrzuje pravidlo tím, že silná role prezidenta je dána naopak jeho schopností sehrát integrativní roli. Pouze v Kazachstánu a v Kyrgyzstánu došlo ke konfliktu mezi parlamentem a prezidentem. V obou případech spor skončil vítězstvím prezidenta. Nicméně v Kyrgyzstánské, případě si parlament zachoval roli protiváhy prezidenta. V tomto ohledu je Kyrgyzstán středoasijskou výjimkou. Další výjimkou je Tádžikistán, jehož parlament se stal nositelem kontinuity v případě státoprávní krize a současný prezident je původně jeho předseda. V současnosti je parlamentní většina totožná s prezidentovou orientací. Vzhledem ke krátké době od podepsání mírové smlouvy lze ztěží předpokládat, že současná situace svědčí o

dlouhodobém vztahu parlamentu a prezidenta. V budoucnu lze předpokládat, že parlament bude plnit roli fóra opozice, lze však jen ztěží předpokládat, jak se parlament bude chovat jako celek. V případě Uzbekistánu a Turkmenistánu nedošlo ani ke konfliktu mezi prezidentem a parlamentem a parlament nesehrál nikdy žádnou roli, která by svědčila o jeho emancipaci. Postavení turkmenistánského prezidenta je o poznání silnější než postavení jeho uzbekistánského protějšku.

Z hlediska dominance prezidenta v politickém systému následují země v tomto pořadí (od nejsilnějšího k nejslabšímu): Turkmenistán, Uzbekistán, Kazachstán, Tádžikistán a Kyrgyzstán. Turkmenistán a Uzbekistán patří do kategorie zcela prezidentských režimů, zbylé tři země pak spadají do kategorie režimů, ve kterých je parlament samostatnou politickou entitou, která má vlastní zájmy a prosazuje je. V každé zemi se to parlamentu daří různou měrou. V Kazachstánu se stal dominantou prezident, v Kyrgyzstánu je v současnosti stav spíše vyrovnaný a symbiotický a v Tádžikistánu nelze situaci vzhledem ke krátké době detailně posoudit.

Pokud byl v zemi zachován institut voleb, zůstal ve všech zemích dvoukolový většinový systém. Ve dvou případech, tedy v Kazachstánu a Kyrgyzstánu byl volební systém doplněn slabým počtem poslanců volených proporčně. Ve všech případech s výjimkou Turkmenistánu byly v zemi zavedeny další prvky zastoupení, které zohledňovaly především regionální uspořádání země. Fakticky byly konstruovány tak, aby místní elity měly přístup k centrální mocenské platformě.

Soudní instituce nehrají v žádné středoasijské zemi významnou roli. Zpravidla jsou vázány na výkonnou moc a jsou jí zcela loajální.

c. Otevřenost politického systému

Politický systém lze hodnotit podle míry otevřenosti. Otevřenost lze posuzovat z hlediska vnějšího a vnitřního. Vnitřní otevřenost je přístupnost systému pro politické alternativy a jejich možnost se ucházet o politickou legitimaci v mechanizmech, které ji vytváří. Vnější otevřenost je pak ochota k integraci, mezinárodní spolupráce, hospodářské otevřenosti. Oba typy otevřenosti mají i své hospodářské aspekty.

V současné době je politicky nejotevřenější zemí Tádžikistán, v jehož politickém systému se mohou legitimně ucházet o politickou podporu i islamisté, což z něj činí na středoasijské poměry výjimku. Následuje Kazachstán, kde jsou z politické soutěže vyloučeni i krajně nacionalistické strany, dále Kyrgyzstán, kde jsou formální překážky pro etablování nových politických stran. V pořadí dále následují Uzbekistán, kde je volná soutěž politických

stran velmi drasticky omezena, a Turkmenistán, kde je zcela vyloučena jakákoliv alternativa bez ohledu na její vztah k politice. Otevřenost k mezinárodní spolupráci zcela koreluje s otevřeností vnitřní. Totéž platí pro hospodářská prostředí jednotlivých států.

Obecně lze konstatovat, že všechny středoasijské politické systémy se snaží pohybovat od inkluzivity k exkluzivitě a to formálně i materiálně. Výrazně opačný směr vývoje zaznamenal v dílčím období pouze Tádžikistán a to na základě konsensu ukončení občanské války. Je otázkou jak se bude situace v něm vyvíjet dále. Částečný posun k inkluzivitě zaznamenal ve druhé polovině devadesátých let i Uzbekistán. Tento proces je do jisté míry zdánlivý, nicméně není zcela vratný a je otázkou, zda bude mít i nějaké další nezamýšlené vyústění.

d. Legitimační řetězce

Ve středoasijských politických systémech existují v zásadě dva hlavní typy legitimačních řetězců: politické, které se dělí na parlamentní a prezidentské, a klanové legitimační řetězce buďto městského nebo zemědělského typu, které někdy splývají s politickými. Oba typy legitimačních řetězců jsou pak různě provázány se zájmovými skupinami. Klanové systémy jsou dvojího typu: klany **městského** typu jsou na území Uzbekistánu, Ferganské doliny a západního Tádžikistánu, kdežto klany zemědělského typu jsou na území Kazachstánu, Kyrgyzstánu (s výjimkou Ferganské doliny), východního Tádžikistánu a Turkmenistánu.

Pro účely porovnání lze rozdělit středoasijské státy do dvou skupin. V první bude Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán. V těchto zemích dochází ke konkurenci mezi klanovými a politickými strukturami. V Kazachstánu výrazně převládají politické legitimační řetězce, v Kyrgyzstánu jen mírně a v Tádžikistánu naopak převládají klanové legitimační řetězce. V případě Uzbekistánu a Turkmenistánu nelze vypozorovat konkurenční vztah mezi těmito dvěmi strukturami. V Turkmenistánu neexistují žádné funkční politické legitimační řetězce a klanové jsou rovněž umrtveny. V Uzbekistánu jsou klanové legitimační řetězce jediné funkční. Klanové struktury městského typu jsou v infiltraci zejména do výkonných složek obecně úspěšnější. Pro všechny země platí, že zájmové skupiny se orientují na pronikání do dominujících struktur, opět s výjimkou Turkmenistánu, kde nejsou výrazně aktivní ani zájmové skupiny. Specifikem je i Kyrgyzstán, kde se zájmové hospodářské skupiny vytvořily vlastní vertikální struktury, které částečně suplují politický systém. Klanová kyrgyzská tradice posloužila pouze jako zdroj archetypů pro jednotlivé vztahy a nikoliv jako obnovená funkční struktura.

e. Dynamika versus statika

Dalším kriteriem je rigidita politického systému. V tomto ohledu je nejdynamičtější Tádžikistán a po něm následují: Kazachstán, Kyrgyzstán, Uzbekistán a Turkmenistán. Totéž pořadí platí i v případě dílčího kriteria, schopnosti výměny elit a jejich obnovy.

f. Stabilita versus nestabilita

Stabilita politického systému je jeho vlastnost udržovat si svou podobu a její kontinuitu ve změněných podmínkách a přiměřeně na ně reagovat. V případě středoasijských politických systému je těžké tuto vlastnost posuzovat, protože systémy jsou různou měrou vystaveny novým okolnostem, na které musí reagovat. Odhad stability se navíc činí ve vztahu k předpokládaným událostem. Tento fakt implikuje zvýšenou spekulativnost odhadu. Pro vztah kriteria stability a statiky platí, že zcela statické nebo velmi dynamické politické režimy jsou méně stabilní.

Mezi méně stabilní země regionu patří Turkmenistán, Uzbekistán a Tádžikistán. Každý z úplně jiných důvodů. Tádžikistán není ještě konsolidován a jeho stávající vývoj je příliš dynamický na to, aby se dalo konstatovat, že je stabilizován. Uzbekistán a Turkmenistán jsou naopak příliš konsolidovány a nejsou schopny obnovy velmi zastaralých legitimačních vzorců. V případě Uzbekistánu může být destabilizujícím prvkem ztráta kontroly nad značnou částí obyvatelstva a území, které přestanou akceptovat režim, jehož ideové zakotvení jim nevyhovuje. V případě Turkmenistánu to může být především hospodářský kolaps (tedy ztráta kontroly nad hospodářským vývojem země).

Kazachstán je v současné době stabilní, destabilizovat by jej mohlo pouze více událostí, které by působily současně. Kyrgyzstán je nejstabilnější zemí v regionu. Jeho pevné vertikální struktury vtiskly režimu poměrně jasná nepsaná pravidla. Kyrgyzstán je také země, která by byla nejméně poznamenána odchodem současného prezidenta.

g. Hledání státní rezóny

Z hlediska ideové orientace inklinují všechny středoasijské státy nějakou měrou k národním myšlenkám a snaží se budovat novou národní identitu. Absence atributů národních států vedla k jejich umělé a cílené konstrukci, která byla částečně úspěšná. Průvodním jevem vlasteneckých myšlenek jsou i tendence k modelům vlády silné ruky. Jako konkurenční ideový směr se uplatnil pouze islám, jehož politický význam stoupá úměrně s úřední represí namířenou

proti němu. Západní liberalizmus se ve Střední Asii prakticky neuplatnil. Totéž platí o jiných ideových směrech, jako socializmus apod.

Islamizmus nachází nejvíce uplatnění v oblastech, kde má islám tradičně silnou pozici, dále nachází silnější podporu v sociálně deprivovaných společenských vrstvách. Pokud se někde uplatnily liberální pluralistické ideje, tak se tak stalo, protože byl takový modus vivendi jediný přijatelný pro relevantní politické síly, mimo jiné i pro svou ideovou bezobsažnost, respektive nevýlučnost. Příkladem může být Kazachstán a v posledních letech i Tádžikistán. Pluralizmus není v těchto zemích principiálně ctěn, nýbrž vynucen okolnostmi.

Jednotlivé státy se také navzájem liší svým vztahem k *ancien régime*. Turkmenistán a Uzbekistán pojaly do katalogu státních idejí negativní postoj k minulosti, kdežto ostatní státy postoj neutrální.

h. Směr a mechanizmus vývoje

Pro každou zemi byl také odlišný směr vývoje celého politického režimu. Kazachstán se vydal cestou konsolidace s mírným omezením politické participace. Kyrgyzstán se také konsolidoval a postupně se v něm nejvíce uplatnily vertikální společenské vztahy, které fakticky omezily fungování jiných mechanizmů zastoupení. Tádžikistán se postupně destabilizoval, což vedlo k rozšiřování politické participace a následné konsolidaci. Turkmenistán zvolil cestu nastolení (respektive zachováni) diktatury a jejího upevnění. Uzbekistán zvolil cestu postupného omezování politické participace a delegitimace.

V otázkách hospodářského vývoje zaznamenali Kazachstán, Kyrgyzstán a Tádžikistán pokrok v otázce překonání krize související s rozpadem Sovětského svazu a budováním nových ekonomik. Uzbekistán a Turkmenistán se zatím nacházejí v přechodném období nebo se přímo snaží o návrat k některým hospodářským principům sovětského období.

Obecně vzato se všechny režimy v celkovém vývoji, s výjimkou Tádžikistánu, snažily o omezování politické participace, centralizace a upevnění. Velmi se liší v tom, kde se tento vývoj přirozeně zastavil a v jaké formě se ustálil a jaké byly průvodní projevy tohoto jevu. Společným jmenovatelem vývoje ve středoasijských republikách byla postupná institucionalizace vůdcovského principu na více úrovních. To se projevilo i v reformách volebních systémů, které upravily i zastoupení místních vůdců na metropolní úrovni. Tento jev nemá pouze autoritářský aspekt, ale inklusivní z hlediska regionálního či klanového zastoupení. Je třeba zdůraznit, že tato delegace moci má v mnoha ohledech oporu na straně těch, kteří moc delegují na své vůdce.

O systému, který je historicky založen na klanových principech, ve kterých se probíhá boj o moc, ale navenek jsou zastoupeny jednotně, ve kterých jsou zabudovány prvky nutného

meziklanového konsensu, lze ztěží říci, zda je to systém konsensuální či konkurenční. Totéž platí nejen o politických tradicích, ale i o současných politických systémech. Cesty pro hledání konsensu a zajišťování ochrany politické menšině jsou ovšem zcela jiné než na jaké je zvyklá západní politologie.

Při studiu vývoje v dynamičtějších zemích, tedy Kazachstánu, Kyrgyzstánu a Tádžikistánu, lze vypozorovat obecné pravidlo vzájemných vztahů politických elit a jejich špiček. K významným vývojovým změnám dochází díky úspěchu jednotlivce, který se snaží významně změnit složení politických elit a dosáhnout pro sebe výhodnějšího složení. To se politickému vůdci podaří. Po této první fázi dochází ke konfliktu mezi novou elitou a jejím iniciátorem. Tento konflikt a jeho vyústění jsou pak určující pro delší období politického vývoje. V případě Turkmenistánu a Uzbekistánu není tento vývoj platný nebo se tyto země nachází ve stavu mezi fází ustavení nové elity a fází konfliktu s jejím ustavitelem.

2. Faktory a důsledky konstituování a vývoje středoasijských politických systémů

Na vznik a následný vývoj politických systémů měly některé okolnosti určující vliv, jiné se naopak neprojevily. Faktory, které se ukázaly jako více či méně irelevantní byly existence zárodků opozice, odlišné hospodářské předpoklady, mezinárodní postavení a problémy v bilaterálních vztazích. Jako relevantní se ukázaly faktory: etnické složení společnosti, tradiční společenské vztahy v jednotlivých částech společnosti, přírodní podmínky a některé intenzivní bilaterální vztahy. Některé ukazatele se postupem času naopak ukázaly jako důsledek vývoje systému. Je doposud otázkou do budoucna, zda vývoj v některých zemích bude mít vliv na vývoj v jiných zemích.

a. Faktory nevýznamné

Oproti jiným státům nelze přirozeně brát v úvahu takové faktory jako státní tradice, protože ve všech případech jde o státy, pro které je státnost novinkou. Totéž platí o národní sebereflexi větších etnických celků, které nikdy nebyly politickými národy. V těchto ohledech začínaly všechny středoasijské státy od nuly.

Existence zárodků opozice, které existovaly v Turkmenské SSR a Uzbecké SSR se

patrně nijak neprojevily na charakteru režimů. Pokud ano, tak pouze tak, že zafungovaly jako vakcína proti nákaze plurality. Tento závěr je ovšem natolik vyhraněný, že je třeba jej brát pouze jako hypotézu, která si zaslouží podrobnější rozbor, a nikoliv jako jeden z výstupů této práce. Existence relevantní opozice v Tádžikistánu patrně měla vliv na vývoj jeho politického systému.

Podobný efekt měly výchozí hospodářské podmínky včetně dostupného přírodního bohatství. V tomto ohledu se nijak neprojevily na charakteru režimu. Uspořádání z hlediska přírodního bohatství: bohaté státy Turkmenistán, Kazachstán a Uzbekistán na jedné straně a chudé Kyrgyzstán a Tádžikistán na straně druhé; nesvědčí žádnému katalogizačnímu kriteriu. Toto pořadí sice částečně odpovídá pořadí z hlediska postavení prezidenta v organické struktuře státu, domnívám se ale, že jde o souvislost spíše náhodnou. S jinými kritérii jako otevřenost systému, stabilita, statika apod. se již pořadí podle bohatství zcela rozchází.

Existence bilaterálních místních sporů neovlivnila vývoj v jednotlivých zemích. Žádná ze zemí nepoužila hraniční spor k upevnění poměrů nebo jiné významnější vnitropolitické změně, ani v žádné zemi takový spor k něčemu podobnému nevedl. Toto neplatí o vzájemném ovlivňování režimů. Dalším prvkem, který se ukázal jako více či méně irelevantní, byla míra sovětizace společenských struktur. Vývoj byl mnohem více ovlivněn jinými faktory a míra sovětizace se v mnohém ukázala jako zdánlivá.

Velmi malý vliv měla na formování a vývoj politických problémů existence ekologických problémů významně ovlivňujících život obyvatel, které v případě Kazachstánu a Uzbekistánu nijak významně neovlivnily jejich vývoj. Tyto dvě země se pouze liší tím, že v Kazachstánu se ekologie stala marginální politickou otázkou, kdežto v Uzbekistánu nikoliv. Rozdíl je v percepci a nikoliv ve zpětné účinnosti. Tento faktor se možná kritikovi nebude zdát jako legitimní z hlediska zkoumání. Zařadil jsem jej proto, že zmíněné problémy mají velmi hluboký dopad jak na zdraví a život obyvatel, tak na způsob jejich obživy.

b. Faktory významné

Jako velmi určující pro charakter režimu se ukázalo etnické složení společnosti. Čím byla společnost etnicky složitější, tím více prvků plurality si systém zachoval, to platí jak o existenci ruských, tak jiných menšin. Uzbekistán a Turkmenistán, v jejichž hranicích žijí největší etnické většiny se vydaly cestou budování plurality velmi omezené nebo žádné. Kdežto země, která disponuje největší menšinou, tedy Kazachstán, vykazuje dlouhodobě nejvíce znaků plurality. Tádžikistán, ve kterém žije na středoasijské poměry největší původní menšina, je v současnosti také velmi pluralitní a otevřený. Tento závěr je velmi diskutabilní, uvědomíme-li

si, že setrvání rusofonních menšin bylo často závislé na politických poměrech. Nelze tedy vyloučit opačný jev, tedy „udržení se“ menšiny v závislosti na politických poměrech. Nicméně se domnívám, že vzhledem k malým rozdílům v procentech odešedších rusofonních menšin, je teze o vlivu existence a poměru menšin na obecnou otevřenost a pluralitu politického systému platná.

Další významných faktorem byla společenská struktura místního původního obyvatelstva, která měla významný vliv na charakter vytváření legitimačních řetězců. Typy klanových struktur a jiné společenské archetypy se staly určujícím faktorem vytvoření nových politických struktur, a to jak výkonných, tak zastupitelských. V tomto ohledu platí, že klanové struktury městského typu jsou úspěšnější v pronikání do politických struktur n acentrální úrovní a zaměřují se více složky výkonné moci. Klanové struktury zemědělského typu se více zaměřují na nižší správní úrovně a jsou úspěšnější v zastupitelských sborech. Jednotlivé politické systémy jsou tímto velmi ovlivněny.

Důležitým faktorem byl také vliv geografický. Vliv zeměpisného reliéfu, který působil paralelně s tradičními společenskými vzorci chování, se projevil zejména v Kyrgyzstánu, kde způsobil posílení vertikálních společenských vazeb a vznik klientelizmu. Zeměpisný reliéf měl i podobný vliv na politické poměry v Tádžikistánu, kde podpořil rozdělení země, a v Uzbekistánu, kde se ve Ferganské dolině podílel na konstituování kvalitativně jiné politické obce než ve zbytku Uzbekistánu. Ostatně celá problematika Ferganské doliny, která je komplexní, je dokladem významu zeměpisného faktoru.

V rámci posouzení jednotlivých vlivů je zřejmé, že míra sovětizace nehrála příliš významnou roli v konstituování a vývoji středoasijských zemí. Pokud ano, tak subsidiární. Kazachstánský příklad společensky velmi zakořeněné sovětizace je zavádějící. V případě Kazachstánu je třeba vzít v úvahu obecně koloniální působení Ruska, které trvalo již téměř sto let před vznikem Sovětského svazu. V tomto ohledu je třeba přiznat, že obecně koloniální vliv sehrál svou roli, která se projevila zejména nižším významem klanových struktur v kazachstánské společnosti. Ve středoasijském prostoru se v tomto ohledu vymyká běžnému průměru především Kazachstán, který byl fakticky kolonizovaný nejdéle. Zbylé země se mezi sebou významně neliší mírou koloniální eroze tradičních struktur. Lze vypozorovat, že klanové struktury městského typu byly odolnější kolonizačnímu a sovětizačnímu úsilí. Příkladem je Kyrgyzstán, kde nedošlo k obnovení, ale znovuvytvoření deformovaných vertikálních struktur, na straně jedné a Uzbekistán a Tádžikistán, které si své klanové struktury prakticky zachovaly, na straně druhé. V případě Turkmenistánu, který patří do kategorie zemědělských klanových struktur, lze také mluvit o slabších strukturách, protože establišment je schopen je zcela

neutralizovat.

Zvláštní postavení má faktor přítomnosti městské kultury, který je příznačný pro Tádžikistán, Uzbekistán a část Kyrgyzstánu (Ferganská dolina). V těchto oblastech a příslušných státech se totiž objevil islamizmus jako politicky relevantní směr. Tato skutečnost významně poznamenala Tádžikistán, Uzbekistán a v budoucnu možná ovlivní i vývoj v Kyrgyzstánu.

Existence pluralizovaného a delší dobu funkčního opozičního hnutí, které existovalo v Tádžikistánu, mělo patrně vliv na větší dynamiku politického vývoje v této zemi. Pokud vznikly i jiné komparativní přednosti, tak je válečné události s největší pravděpodobností svým významem a intenzitou překryly.

Další vliv, který se ukázal jako významný, byly některé bilaterální vztahy. A to zejména s Ruskou federací a částečně i s Tureckem, které si v regionu získalo dobré hospodářské a kulturně významné postavení. Tyto vztahy měly vliv na přebírání některých politických vzorců chování. Příkladem je Uzbekistán a Turkmenistán, které mají dobré kulturní vztahy s Tureckem a jejich ideové výbavy někdy čerpají z Turecké historie a současnosti. Na druhé straně je zjevný i vliv Ruské federace na politické systémy Kazachstánu, Kyrgyzstánu a Tádžikistánu, kde se některé politické vzorce chování, jako rozpouštění parlamentu, referenda apod. staly běžnou součástí politického života.

Faktory jako přítomnost menšin, tradiční organizační struktury, přítomnost městských kultur, zeměpisné podmínky a podobně, fungovaly vždy komplementárně. Jiné faktory jako bilaterální vztahy fungovaly subsidárně.

c. Důsledky vývoje

Hospodářský vývoj a vývoj mezinárodního postavení se naopak ukázaly jako veličiny závislé na vývoji systémů. Tato skutečnost je vidět na vnější a vnitřní otevřenosti politického systému. Systémy, které se v důsledku vnitřního vývoje vydaly cestou budování nového silného a výlučného režimu, se také rozhodly uzpůsobit tomu svou zahraniční politiku. Jejich mezinárodní postavení je pak částečně dílem této politiky a částečně důsledkem jiných skutečností. Nelze ale dovodit opačnou příčinnou souvislost. Turkmenistán a Uzbekistán mají takové mezinárodní postavení, které mít chtěly. V případě tří zbývajících zemí jsou cíle jejich mezinárodní politiky více vzdáleny skutečnosti, ale disproporce mezi cíly, jejichž obsahem je zpravidla ještě větší mezinárodní spolupráce, a skutečnou situací v mezinárodních vztazích nemají zpětný vliv charakter systému.

Podobný vztah platí pro hospodářský vývoj. V dlouhodobé perspektivě celých

devadesátých let se ukazuje, že hospodářský systém se vyvíjí či upadá v závislosti na liberalizaci politických poměrů. Mnohem menší roli hrají faktory jako tradice výrobních vztahů, přírodní bohatství a stabilita systému. Tyto skutečnosti se zvlášť projeví ve srovnání Tádžikistánu a Turkmenistánu. Časová prodleva mezi politickým a hospodářským vývojem vylučuje opačný směr ovlivnění. V dlouhodobější perspektivě než devadesátá léta bude ale nutné se zpětným ovlivněním počítat.

d. Faktory sporné

Je diskutabilní, zda se jednotlivé země navzájem ovlivňují svým vývojem a jak na ně působí vývoj v jiných zemích regionu. V tomto ohledu fungoval afghánský vývoj jako stimul k uklidnění situace. Je otázkou zda do budoucna nebude tádžikistánský vývoj precedentem pro změnu postavení islamizmu v jiných zemích. Na tuto otázku nelze zatím zcela jednoznačně odpovědět.

3. Paradigmata a perspektivy vývoje Střední Asie a jednotlivých zemí

a. Paradigmata vývoje

Rozhodně nelze považovat transformaci politických systémů ve Střední Asii za ukončenou. V tomto ohledu nelze uplatnit žádné obecné pravidlo jako existence dvojích voleb, výměna elit apod. Jediný algoritmus, který lze uplatnit je: definice role státu, akceptace role státu a udržování role státu. V tomto ohledu stojí Tádžikistán před úkolem prosadit akceptaci. Uzbekistán a Turkmenistán zatím nevyřešily otázku udržování. Kazachstán a Kyrgyzstán jsou v tomto ohledu nejdále, protože si vytváří udržovací mechanizmy. V případě syntézy tohoto algoritmu s mechanizmem komunikace elit a jejich špiček, by fáze řízené výměny elit odpovídala definici role státu, fáze konfliktu nových elit s jejich ustavitelem by odpovídala akceptaci role státu a fáze udržování role státu by odpovídala řešení nastalého konfliktu mezi novými elitami a jejich ustavitelem.

V prostoru pěti států se vytvořily tři základní modely politického systému. První, národně autoritativní, představovaný Turkmenistánem a Uzbekistánem, druhý model, který představují Kazachstán a Kyrgyzstán by se dal nazvat jako omezeně pluralitní a třetí model, který představuje Tádžikistán, je model otevřený (respektive protomodel).

Je velmi sporné, zda lze mluvit o transformaci středoasijských zemí jako o součásti „třetí vlny“ demokratizace. V mnoha ohledech připomíná středoasijský vývoj spíše dekolonizaci. Pro demokratizaci i pro dekolonizaci platí ovšem, že jsou emancipační procesy. Tento prvek ve transformaci středoasijských zemí ovšem chybí. Středoasijský vývoj je totiž vývojem zcela výjimečným a ztěží katalogizovatelným. Velmi obtížné by také bylo srovnávat vývoj středoasijského regionu s jinými postsovětskými regiony, jako Kavkaz, Pobaltí apod. Pokud je pro něj něco typické, je to právě zvláštní vztah politických elit a jejich špiček a institucionalizace těchto vztahů.

b. Perspektivy vývoje

Region jako celek se doposud nachází v odstředivé fázi vývoje. Tedy v procesu, který byl nastartován rozpadem Sovětského svazu. Jednotlivé státy stále ještě budují svojí státnost paralelně s doposud probíhajícím jevem dezintegrace. Budoucnost středoasijského vývoje je závislá na dvou otázkách. Prvním je osud islamizmu, druhou je získání dominantní role buď Kazachstánem nebo Uzbekistánem. V případě, že se islamizmu podaří se normálně začlenit do řad akceptovaných politických sil, tak mnoho konfliktních zón bude zklidněno a pro mnoho jednotlivců bude znamenat islám nový hodnotový obsah, který bude mít spíše integrující účinek. Islám by mohl být i přijatelnou politickou platformou pro nové menšiny, které se do středoasijských zemí přesouvají z Číny a Afghánistánu.

V případě, že se dominantní silou stane Uzbekistán ve stávající podobě, tak se ve Střední Asii zakonzervuje izolacionizmus a v jednotlivých státech budou převládat sekulární režimy, které budou nacionalisticky a autoritářsky orientovány. Pokud by se stal dominantní silou Kazachstán, je představitelná perspektiva integrace a spolupráce na platformě nadnárodních institucí, které ve Střední Asii existují spíše nominálně.

V krátkodobé perspektivě bude rozhodný vývoj v Tádžikistánu, Uzbekistánu a Turkmenistánu. V případě Tádžikistánu bude podstatné, zda se současný režim upevní či nikoliv. V případě Uzbekistánu a Turkmenistánu zase naopak, zda se režimy udrží či výrazně změní. Doposud nepředvídatelnou roli mohou sehrát nové demografické okolnosti jako imigrace z Číny a Afghánistánu. Nejzjevnějším nebezpečím je pak otevřený vojenský konflikt ve Ferganské dolině, který by znamenal automaticky v různé míře přímou účast tří států.

Do budoucna je rovněž ztěží představitelné, že by v tak kompaktním celku, kterým je Střední Asie, mohly dlouhodobě přežívat tři zcela odlišné státní modely, tj. tádžikistánský, kazachstánskokyrgyzstánský a uzbekistánskoturkmenistánský. Je otázkou vývoje, které se ukáží jako životnější. Není vyloučena ani varianta konvergence politických modelů, která je pravděpodobnější v případě zesílené mezinárodní spolupráce středoasijských států.

na Královských Vinohradech a v Karlíně
leden 2001

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Багдасарян, А. В.: *Конституции стран – Членов СНГ*. Мхитар Гош, Jerevan, 1997

Banque européenne pour la reconstruction et le développement (BERD): *Rapport annuel 1999*, Londýn, 2000

CIA: *The World Factbook 1990 – 2000*. CIA, Washington, 2000

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the March 7, 1994 Parliamentary Election in Kazakhstan*. Vypracováno pracovníky komise, Alma-Ata, Kazachstán, 1994

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on Kazakhstan's Parliamentary Elections October 10, 1999*. Vypracováno pracovníky komise, Alma-Ata, 1999

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on Kazakhstan's Presidential Election January 10, 1999*. Vypracováno pracovníky komise, Alma-Ata, 1999

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Democratization and Human Rights in Kazakhstan*. U. S. Government Printing Office, Washington, 1999

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Turkmenistan December 11, 1994*; Vypracováno pracovníky komise; Ashgabad, Turkmenistán, Únor 1995

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan*. Washington, 2000

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Government-Opposition Relations in Uzbekistan*. Vypracováno pracovníky komise, Washington, 1997

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Political Reform and Human Rights in Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazachstan*. Vypracováno pracovníky komise, Washington, 1998

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan February 5, 1995*; Vypracováno pracovníky komise; Biškek, Kyrgyzstán, Únor 1995

Commission on Security and Cooperation in Europe of USA: *Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan February 20, 2000*; Vypracováno pracovníky komise; Biškek, Kyrgyzstán, Únor 2000

Dawisha, Karen a Parrot, Bruce: *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997

Dobson, Richard B.: *Kyrgyzstan in a Time of Change*. In: *Central Asia Monitor No. 1, 1995*

Horák, Slavomír: *Konfliktní zóny ve Střední Asii*. In: *Mezinárodní politika 9/2000*. Ústav

mezinárodních vztahů, Praha, 2000; str. 16 – 18

Караев, О, Жусупов, К.: *Кыргызы. Источники, история, етнография.* Фонд Сороса – Кыргызстан, Biškek, 1997

kolektiv: *Československá encyklopedie*, Academia, Praha, 1985

kolektiv: *Vzájemné vztahy postsovětských republik*. Ústav Mezinárodních vztahů, Praha, 1998

Langer, Alexander: *Poslední tažení na jih*. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1995

Максименко, В. И. (о. р.): *Западная Азия, Центральная Азия и Закавказье. Интеграция и конфликты*. Институт востоковедения РАН, Moskva, 1995

National Democratic Institut: *Statement to Kyrgyzstan's October 29, 2000 Presidential Election*. Biškek, Kyrgyzstán, 2000

OSN: *Fakta a čísla OSN*. United Nations, New York – Praha, 1999

Říchová, Blanka: *Komparativní metoda v politologii*. In: Říchová, Blanka a kol.: *Komparace politických systémů I.* VŠE, Praha, 1997

Strmiska, Maxmilian (ed.): *Postkomunistické stranické soustavy a politická pluralita*. Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 1999

Šípek, Martin: *Diplomová práce: Politologický úvod do problematiky vývoje středoasijských republik*. FSS MU, Brno, 1999

U. S. Department of State: *Kazakhstan 1999 Country report on Human Rights Practices*. Washington, 1999

U. S. Department of State: *Kyrgyz Republic 1999 Country report on Human Rights Practices*. Washington, 1999

INTERNETOVÉ ODKAZY:

http://www.agora.stm.it/elections

http://www.chalidze.com/cam.htm

http://www.itaiep.doc.gov/bisnis/country/cntasia.htm

http://www.rockbridge.net/personal/bichel/cenasia.htp

http://www.euronet.nl/users/turkfed/erk.html

http://www.cpss.org/updates/cacupd.htm

http://www.cpss.org/ccasia.htm

http://www.ucis.pitt.edu/reesweb/

http://reenic.utexas.edu/reenic.html

http://www.house.gov/csce

http://www.euronet.nl/users/sota/turkistan.htm

http://www.soros.org/cen_eurasia/kazelect.html

http://www.taklamakan.org/mutti-l/

http://www.rferl.org/nca/special/index.html

http://www.times.kg/

http://totalnews.com/?centralasia.html

http://www.afghan-web.com/aop/